

Borbély Sándor¹

Az egyenlőtlenség politikája az államszocializmus éveiben – jutalmazási technikák a kollektív gazdaságokban²

Kivonat

A tanulmány egyetlen kárpátaljai település példáján keresztül a szovjet politikai diktatúra mikroszintű vizsgálatával foglalkozik. Ennek kapcsán egyfelől a kollektív gazdaságokban („kolhozok”-ban) alkalmazott állami fegyelmezési (jutalmazási) gyakorlatokat, másfelől a falusi társadalom ezekre adott válaszreakcióit, adaptív-stratégiai viselkedésmódjait írja le különféle levéltári források és narratív interjúk segítségével. A tanulmány első része az 1945 utáni elitváltás néhány regionális vonását mutatja be, a második rész pedig az új vidéki elit (kolhozelnökök, farm- és gyárvezetők, élmunkások) korabeli kedvezményeit, informális és formális privilégiumait tárgyalja, amit a helyi hatalmi, politikai és gazdasági egyenlőtlenségek rendszerében kíván ábrázolni.

Kulcsszavak: államhatalom, pártelit, egyenlőtlenség, fogyasztás, informális és formális jutalmazás

Abstract. *The Politics of Inequality in the Years of State Socialism: Ways to Reward Workers in the Collective Farms*

The goal of my paper is to analyse the micro-level operation of the Soviet political dictatorship through the example of one of the Transcarpathian settlements. The paper describes the disciplinary (reward) techniques being used by the communist elite in the collective farms ('kolchozes') and examines the everyday responses and adaptive strategies of the members of the rural society of this period. The study is based on different archival documents and narrative interviews.

The first part of the paper presents some regional features of the change of the elite after 1945, the second part discusses the informal and formal privileges of the new rural elite (farm and factory leaders, leading-edge workers, Stakhanovites) in the context of the local political and economic inequalities.

Keywords: state power, party elite, inequality, consumption, informal and formal rewards

1 A szerző tudományos segédmunkatárs az MTA BTK Néprajztudományi Intézetben. E-mail: sborbely@btk.mta.hu

2 A tanulmány alapjául szolgáló kárpátaljai terepmunka és levéltári kutatás a Tempus Közalapítvány támogatásával, a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj keretében (281141) készült. A kutatásban nyújtott szakmai segítségért szeretnék köszönetet mondani Csatáry Györgynek, a II. Rákóczi Ferenc Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpont vezetőjének.

Cikkre való hivatkozás / How to Cite this Article:

Borbély, Sándor (2018). Az egyenlőtlenség politikája az államszocializmus éveiben – jutalmazási technikák a kollektív gazdaságokban. *Erdélyi Társadalom*, 16(2), 109–154. <https://doi.org/10.17177/77171.219>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

A 20. századi szovjet politikai diktatúra *mindennapjainak története (history of everyday life)* az 1980-as évektől közismert és gyakran kutatott téma, amelyet a nemzetközi társadalomtörténeti szakirodalom kitüntetett figyelemmel kezel (Lüdtke, 2016; Hessler, 2004; Davies & Harris, 2005; Fitzpatrick, 1999; Boym, 1994). Az utóbbi évtizedekben – a nemzetközi tendenciáknak megfelelően – a magyarországi történeti kutatásban is egyre nagyobb figyelem irányul az 1945 utáni államszocialista rendszer mikroszintű hatásainak vizsgálatára. Ezenbelül különösen az állam mint külső hatalom és a lokális közösségek, társadalmi csoportok között kialakult találkozási helyzetek, interakciók és érdekkonfliktusok problémájának elemzésére. (A téma magyarországi feldolgozása kapcsán lásd például: Horváth, 2004, 2009; Horváth, 2008; Ispán, 2014; Majtényi, 2005; Ö. Kovács, 2012; Tóth, 2010; Valuch, 2006, 2013.)

Ezek a kutatások rendszerint a „megélt”, szubjektív történeti tapasztalatokat állítják előtérbe, és gyakran visszatérő kérdésük, hogy a történelem hétköznapi szereplői (a „kisemberek”, az „átlagpolgárok”) hogyan viszonyultak a diktatórikus állam céljaihoz, azaz miként vettek részt, vagy, épp ellenkezőleg, miként lehetetlenítették el az 1945 utáni politikai, gazdasági, társadalmi rendszer kiépítését és annak gyakorlati működését. Horváth Sándor ezzel kapcsolatban – részben az említett kutatási tradícióban rejlő ismeretelméleti-fogalmi problémákra reflektálva – arra hívta fel a figyelmet, hogy az ellenállás-együttműködés kategóriáival operáló jelenkortörténeti vizsgálatok, amelyek a társadalmat két, egymással szemben álló szerepelőre (cinkosokra és áldozatokra, kollaboránsokra és ellenállókra) osztják, mindmáig nem tudták maradéktalanul meghaladni a korszak totalitárius értelmezési paradigmáját (Horváth, 2015: 77).

Az államhatalom és a lokális társadalmak közötti kapcsolatok komplexitásából, rétegzettségéből és szituativitásából adódó problémák feloldása érdekében a hazai kutatás az elmúlt években számos alternatív terminust vezetett be a történettudományi diskurzusba. Ö. Kovács József például az *alkalmazkodó ellenállás* kategóriáját használta azoknak a válaszreakcióknak a jellemzésére, amelyek segítségével 1945 után a magyarországi falusi népesség megpróbált védekezni a szovjet államhatalom külső beavatkozásaival – az erőszakos kollektivizálással, az iparosítással, a falu „paraszttanításával” – szemben (Ö. Kovács, 2012: 134).³ Oláh Sándor a székelyföldi magyar települések kapcsán az államhoz való viszonyoknak három korabeli ideáltípusát – az *azonosulást*, a *passzív rezisztenciát*, valamint a *hatalommal szembeni ellenállást* technikáit – különböz-

3 A „paraszttanítás” történeti fogalmához, illetve társadalom- és politikatörténeti háttéréhez lásd Kovách, 2003a: 28–41; Gyáni, 2003: 71–76; Harcsa, 2003: 77–85; Laki, 2003: 87–92; Kovách, 2003b: 105–108.

tette meg, és tartotta meghatározónak (Oláh, 1996). Nagy Netta a Duna–Tisza-közi homokhátsági településeken az 1948–1956 között hozott pártállami intézkedésekkel (beszolgáltatási kötelezettség, jövedelemvonás, a tulajdonjog megsértése és egyéb állami korlátozások) szemben a *kitérés*, a *hatalmi kényszer elszenvédését*, valamint a *látszólagos belenyugvás* stratégiáit találta a falusi közösségek legkarakteresebb védekező magatartásnak (Nagy, 2013). Majtényi György a „reziliencia” (rugalmas ellenállás) fogalmát használta a Kádár-rendszerben azoknak a kirekesztett, kizárt társadalmi csoportoknak (szegényeknek, cigányoknak) a jellemzésére, akiknek tagjai – alávett strukturális pozíciójuknál fogva – bizonyos mértékig láthatatlanok maradtak a korabeli hatalom számára, és ezáltal a diktatúra keretei között is megőrizték különállásukat, illetve integritásuk és cselekvési autonómiájuk egy jelentős részét (Majtényi, 2015).

A diktatórikus állam és a városi, vidéki lakosság kapcsolatminőségét elemző szakirodalomból – a további példák idézése nélkül is – láthatóan a diktatúrában élők magatartásformáinak egymásnak ellentmondó, sok esetben antagonisztikus folyamatokból és stratégiai viselkedésekből álló képe rajzolódik ki. Ha ezt a társadalomképet elfogadjuk, több elemzésre váró kérdés merül fel. Milyen rendszerszintű összefüggések, funkcionális-szerkezeti kapcsolatok húzódtak például a szóban forgó heterogén állampolgári magatartásformák között? A falusi közösségek tagjai milyen kulturális praxisokkal, hétköznapi technikákkal mérsékeltek a helyi életvilágon belüli eltérő magatartás- és szemléletbeli különbségekből eredő társadalmi feszültségeket? A hatalommal való együttműködés (besúgás, feljelentés, gazdasági vagy egyéb érdekből elkövetett konspiráció stb.) vagy a vele való szembenállás különféle formáinak (lopás, munkalassítás, feketemunka, szabotázs stb.) egyidejű intézményesülése ellenére milyen kohéziós erők, hálózatok teremtettek integratív kapcsolatot a lokális társadalmak tagjai között? Vagy – a problémát általánosabb szintről szemlélve – miként volt fenntartható ilyen antagonisztikus társadalmi feltételek között az államhatalom? Összefoglalóan: milyen faktorok tették egyáltalán lehetővé, hogy a hatalomhoz való pozitív, semleges vagy akár negatív viszony párhuzamos jelenléte ellenére nem robbantak szét, nem destabilizálódtak vagy pusztultak el végleg ezek a helyi falusi közösségek?

A feltett kérdések kapcsán – a rendelkezésemre álló szűk keretek között – amellet próbálok érvelni, hogy a diktatúrában élő hétköznapi állampolgárok különféle ideáltipikus (az ellenállástól a konspiratív cselekvésekig terjedő) attitűdjei, valamint az ezekre reflektáló sokrétű hatalmi gyakorlatok (jutalmazás, megadás, megvonás, büntetés stb.) között nagyon fontos relacionális összefüggések vannak. Ezek az ellentétes modalitású társadalmi cselekvések és hatalmi gyakorlatok – megközelítem szerint – valójában szervesen összetartozó és egymást kölcsönösen kiegészítő eljárásokat alkottak, amelyek jelentősége és lokális szerepe csak az adott aktorok és eljárások differenciális kapcsolatának vizsgálatával, illetve azok integratív szemléletű elemzésével tárható fel.

A terjedelmi korlátok természetesen nem teszik lehetővé, hogy a jutalmazó és szankcionáló hatalom összjátékát minden elemében részletesen megvilágítsam. Ez alól a feladat alól részben felment, hogy az elmúlt években a kárpátaljai kollektív gazdaságokban alkalmazott fegyelmezési technikák (pénzbüntetés, munkanap-, pótdíj- és százaléklevonás, áthelyezés, elbocsátás stb.) és törvénysértő cselekvések (lopás, károkozás, rossz minőségű munka, munkalassítás, hanyagság stb.) intencionális kapcsolatával több tanulmányban is foglalkoztam (Borbély, 2015, 2016, 2018). A normalizáló (büntető) hatalom (Foucault, 1990: 424) és a hétköznapi ellenállás (*everyday forms of resistance*) témakörének (Scott, 1985, 1989), valamint az ezekhez kapcsolódó

empirikus példának az ismertetésére ezért itt most nem térek ki. Ugyanakkor – tanulmányom végén, ahol az összefüggések alaposabb megértése miatt ezt szükségesnek érzem – mindenképpen szeretnék visszautalni ezekre a kutatási eredményekre.

A tanulmány célja, hogy a falusi társadalomban kialakult, az államhatalom működését elősegítő, rutinszerű támogató praxisokat (behódolás, kiszolgálás, kémkedés, besúgás, feljelentés stb.), valamint az azokat kikényszerítő állami technikákat (pénzjutalmazás, kedvezőbb hozzáférés jobb munkahelyekhez, magasabb társadalmi presztízshez és különféle mobilitási előnyök-höz) az empirikus társadalomtudomány eszközével leírja, és azok helyi társadalmi, gazdasági, politikai szerepét és kontextusát értelmezze. Ezzel összefüggésben a kutatás három kérdésre keresi a választ:

1) 1945 után a szovjet politikai diktatúra a kárpátaljai településeken a falusi társadalomnak milyen rétegeit mobilizálta, vagyis kik voltak a politikai, gazdasági, társadalmi változások „nyertesei”, és azok miként vettek részt az új politikai, társadalmi, gazdasági rendszer megszilárdításában?

2) A falusi társadalom hétköznapi életét meghatározó kollektív gazdaságokban milyen tipikus formái voltak a hatalom produktivitását elősegítő cselekvéseknek?

3) Az állam, illetve az annak képviselőjében fellépő helyi adminisztratív-politikai elitek (párttitkárok, kolhozelnökök, farm- és gyárvezetők), valamint a hatalomgyakorlást elősegítő cselekvők (a helyi társadalom diskurzusa szerint: a „spiclik”, a „besúgók”, a „csicskák”, a „párt-emberek”, az „élmunkások”) mindennapi tevékenységének milyen volt a helyi recepciója, a közösségen belüli társadalmi megítélése?

Ezek a kutatási kérdések a gyakorlatba átültetett szocializmus vizsgálatára helyezik a hangsúlyt, és – reményeim szerint – lehetővé teszik, hogy megvilágítsam az „alulról” szerveződő politikai hatalom mibenlétét és meghatározó tulajdonságait.

A vizsgálat a falusi társadalom mindennapjait meghatározó különféle állami intézmények (pártszervezet, kollektív gazdaság, néptanács, bíróság stb.) működése során keletkezett levéltári irattípusok (feljelentő levelek, párt- és kolhozvezetőségi jegyzőkönyvek, személyes naplók és egyéb dokumentumok) feldolgozásán és elemzésén alapul. A kutatás konstitutív részét képezik ugyanakkor azok a különféle kvalitatív, empirikus módszerekkel gyűjtött anyagok (élettörténeti, fókuszcsoportos és tematikus interjúk) is, amelyek segítségével feltárhatók a helyi társadalom kollaborációs narratívái is.

A vizsgált korszak hagyományos történeti megközelítésétől (modernizációs, totalitárius, revizionista) eltérően, a kutatás elméleti kerete ahhoz a nemzetközi mentalitás- és társadalomtörténeti irányzathoz kapcsolódik, amelyben hangsúlyos szerepet kap a diktatúrában való társadalmi részvétel (*social participation*)⁴ és a politikai hatalmat övező mikroszituációs folyamatok (*micro-situational process*) kérdésköre.⁵

4 A tanulmány a diktatúrák határait, társadalmi korlátait hangsúlyozó egyik irányzat, az ún. Alltags-geschichte szemléletmódját követi. Az irányzatról magyar nyelven lásd Lüdtke, 2003; Majtényi, 2003; Bódy, 2004; Horváth, 2006; Ö. Kovács, 2003, 2004; Apor, 2008.

5 A mikrotörténelem elméletéhez lásd Revel, 1996; Levi, 2000; Szekeres, 1999; Szijártó M., 2014.

A külföldi szerzők közül ilyen szemléletű kutatást végzett többek között Jan T. Gross, aki az általam is érintett – széles értelemben vett – mai nyugat-ukrajnai (korábban lengyelországi) terület, 1939–1941 közötti szovjet megszállásának társadalmi hatásait vizsgálta (Gross, 1984). A szerző szerint a szovjet csapatok által elfoglalt területeken a vidéki lakosság korábban elnyomott rétegei tömegesen áramlottak be az újonnan létrehozott rendvédelmi szervekbe és végrehajtott bizottságokba, ahol nagyon gyakran a forradalom jelszavával álcázták egyéni, partikuláris céljait. A feljelentés és besúgás intézményeit hívták segítségül ahhoz, hogy bosszút álljanak korábbi ellenségeiken, és megtorolják egyéni sérelmeiket. Ennek érdekében felhasználták a megszálló hatalom hivatali apparátusát, és monopolizálták az erőszakot, a szerző kifejezését használva mintegy „privatizálták” a diktatórikus államot (Gross, 1984: 114–122). Egy másik kutató, Sheila Fitzpatrick – ugyancsak a hatalommal való együttműködés társadalmi funkcióit hangsúlyozva – arra a következtetésre jutott, hogy az államszocializmusban a feljelentés, a besúgás elsősorban a „gyengék fegyvere” (*weapons of the weak*) volt, amely egyfelől lehetőséget teremtett a lokális gazdasági, társadalmi, politikai tőke újraelosztásához, másfelől azonban az érintettek számára eszközöket biztosított ahhoz, hogy az elnyomás éveiben „domesztikálják” a totalitárius államot (Fitzpatrick, 1996).

A VIZSGÁLT TELEPÜLÉS

A kutatás helyszíne, Tiszapéterfalva (Піштерфолво) a Nagyszőlősi járás dél-alföldi részén, a Tisza és a Batár folyó által körülhatárolt területen helyezkedik el, közel azonos (10–12 km) távolságra az ukrán–magyar, valamint az ukrán–román hivatalos közúti határátkelőhelyektől. A falu 1958-tól – a tiszaháti települések adminisztratív-gazdasági körzetesítésének köszönhetően – négy másik település (Tiszabökény, Tiszafarkasfalva, Tivadarfalva, Forgolány) mikroregionális központjává vált. Az öt településen az 1944-es szovjet hatalomváltást követően, különösen az 1960-es évek második felétől, a régió egyik legnagyobb gazdasági üzeme, a Péterfalvi Határőr Kolhoz működött, amely 1967-ben 3192,8 hektár mezőgazdaságilag hasznosítható területen végzett, szántóföldi növénytermesztést és nagyüzemi állattartást (szarvasmarha-, juh- és sertés-tenyésztést).⁶ Ezekben az években a kolhoz mezőgazdasági és ipari üzemegeiben összesen

⁶ A tiszapéterfalvi „Határőr” kolhoz iratanyagai a Nagyszőlősi járás Közigazgatási Hivatalának Levéltári Részlegében (a továbbiakban: NJKHLR) található, ahol a térség 1945 után újjászervezett igazgatási szerveinek és állami intézményeinek (iskoláinak, gazdálkodó egységeinek, hivatali testületeinek) dokumentumait őrzik. Ezek az ukrán és orosz nyelvű iratok nem a megszokott módon (levéltári egységek), hanem közigazgatási és kronologikus elvek (települések és évek) szerint vannak rendszerezve, konkrét jelzetek megjelölése nélkül. Így a tanulmányban felhasznált forrásokra – a hagyományos levéltári jelölésmódtól eltérően – a dokumentumok lelőhelyének megjelölésével (NJKHLR) és keletkezési évével hivatkozom.

Az 1968. január 1-jei állapotok szerint a kolhoz összterülete 3954 hektárt tett ki, ebből szántóterület 2339,8 hektár, többéves ültetvény (gyümölcsös, szőlős, szamóca) 124, 6 hektár, szénakaszáló, rét 17,6 hektár, legelő 710,8 hektár (NJKHLR, 1968a: 5). A kolhoz állatfarmjain összesen 9421 db állat volt, ebből 2048 szarvasmarha (hústermelésre), 670 tehén (tejtermelésre), 472 sertés, 2825 juh, 4076 baromfi (NJKHLR, 1968a: 15).

2065 fő dolgozott, családtagjaikkal együtt 3989 személynek biztosította a mindennapi megélhetést (NJKHLR, 1967b: 2).

A Péterfalvi Határőr Kolhoz az 1980-as években a település dinamikus fejlődésében, modernizációjában játszott szerepe, valamint az új agrártechnológiák és munkaszervezeti formák bevezetése, továbbá a lakosság életszínvonalának növelése területén elért eredményei révén országos hírnévre tett szert. A gazdaság összbevétele az 1980-as évek második felében elérte a 20 millió rubelt, nettó jövedelme pedig évenként 4 millió rubelt tett ki (A Munka Vörös..., 1988: 6). Ezekből a bevételekből a kolhoz területéhez tartozó falvakban számos infrastrukturális fejlesztést hajtottak végre. Az 1970-es és 1980-as években a gazdaság jövedelméből többek között hét ipari üzemet, öt iskolát, négy óvodát, négy kultúrházat, egy zeneiskolát, egy modern közösségi szolgáltató házat, vidámparkot, sportkomplexumot, falumúzeumot építettek. Ezeknek a fejlesztéseknek köszönhetően a szovjet politikai propaganda a települést egyfajta „kirakatfaluként” exponálta, azaz a modern ipari termelés, a szocialista életforma, az általános jólét, összefoglalóan a megvalósult utópia tereként jelenítette meg.

A továbbiakban ennek a lokális intézménynek mint komplex társadalmi-gazdasági, hatalmi organizmusnak a vizsgálatára koncentrálok. Elsőként az 1945 utáni szovjet állam kezdeti évtizedeire vonatkozóan, az új politikai hatalom intézményeit kiépítő folyamatok néhány, a jutalmazási technikák és az uralmi elit szempontjából meghatározó regionális és lokális vonását szeretném bemutatni. Ezt követően a péterfalvi kolhoz szervezeti hierarchiájában különböző szintű pozíciókat betöltő szereplők – elsősorban a hivatali-adminisztratív elit, valamint a szocialista él munkások – körében érvényesülő állami gratifikációs eljárások legtipikusabb formáit (kitüntetések, premizálás, pótfizetés, munkakönnyítés stb.) tekintem át az 1960–1970-es években. Végül a kutatás empirikus tapasztalataira támaszkodva néhány elméleti összefüggéssel foglalkozom. Ennek érdekében azt próbálom megvilágítani, hogy az elismerés, a megbecsülés politikája, a különféle kitüntetető címkék, kedvezmények, privilégiumok adományozása vagy épp ellenkezőleg a lebecsülés, megvetés, a lefokozás, a büntetés különféle hatalmi gyakorlatai milyen funkcionális szerepet töltek be a lokális hatalmi-egyenlőtlenségi viszonyok fenntartásában és rendszerszintű működésében.

A SZOVJET POLITIKAI DIKTATÚRA INTÉZMÉNYESÜLÉSE A TISZAHÁTI MAGYAR FALVAKBAN 1945 UTÁN

A második világháború után, a megszállt kelet-európai országok szovjetizálásában⁷ – amint az köztudott – nagyon fontos szerepet játszott a radikális elitcsere folyamata, ami a kommunista

7 A „szovjetizáció” kifejezést nem analitikus, hanem leíró kategóriaként használom azoknak a komplex – gazdasági, társadalmi, politikai – változásoknak az ábrázolásához, amelyek a második világháború után a kelet-európai országokban (Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Lengyelország stb.) bontakoztak ki. Ezekben az országokban azonban – megközelítésem szerint – a szovjet politikai diktatúra kiépítésében és az azt kísérő politikai, gazdasági, társadalmi transzformációs folyamatokban nem csupán a birodalomközpont erőszakos intézkedései, hanem az 1920-as években kialakult kelet-európai demokratikus nemzetállamok politikai rendszereinek autoriter vonásai (az elnyomó nemzetiség-

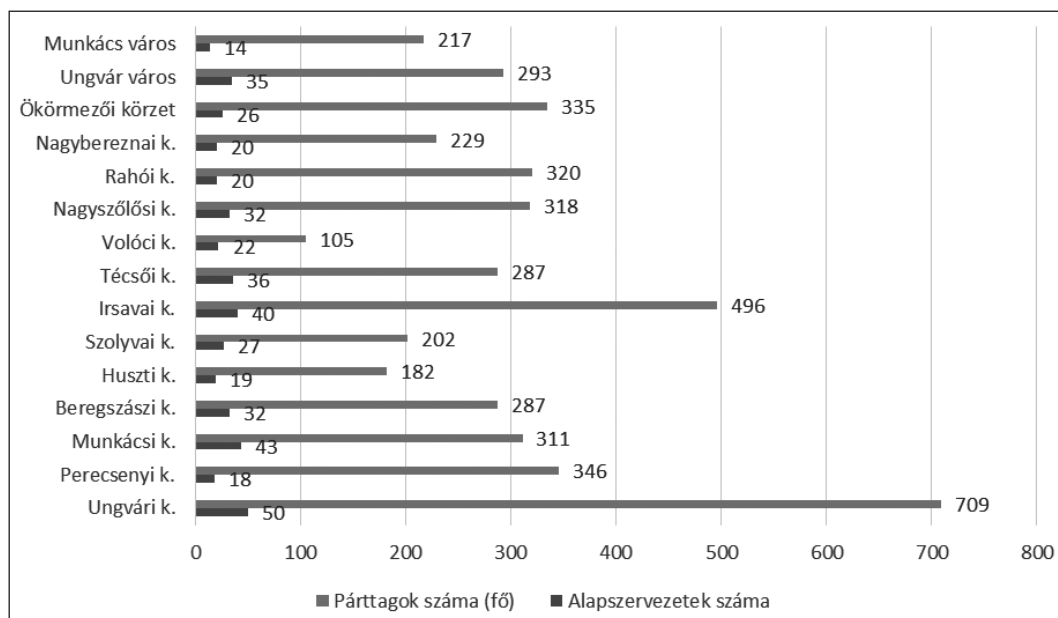
diktatúra kiépítésének egyik legszigorúbban tervezett, ellenőrzött és centralizált területe volt (Körösényi, Tóth & Török, 2003: 207). Kárpátalján 1944/45-től ez az elitrekrutációs folyamat három stratégiát követett: a „helyi lakosságból, az UK(b)P KB által a területekre küldöttek közül és a Vörös Hadseregből leszerelték”⁸ közül válogatták ki az új nomenklatúra tagjait.

Az egyik ukrán kutató, Makara szerint a vidék demográfiai, etnikai szerkezete – részben ezeknek a külső, állami beavatkozásoknak a hatására – ezekben az években jelentős átalakuláson ment keresztül. 1946 elején Kárpátalja lakossága még csupán 761 146 fő volt, amely a régióba irányított, főként orosz és ukrán nemzetiségű katonák és civilek miatt három hónap leforgása alatt mintegy 13 970 fővel nőtt (Makara, 2003: 67). A Vörös Hadsereg tagjai közül 1947 elejéig a nagyobb városközpontokba – Ungvárra és Munkácsra – 5 generálist, 6 ezredes, 6844 alacsonyabb rangú tisztet telepítettek le. A kutató szerint ennek a privilegizált elitnek a tagjai töltötték be később a legfontosabb hivatali, döntéshozói pozíciókat, és kapták meg azokat a lakásokat, villákat, nyaralókat, amelyekből a korábbi tulajdonosokat kitelepítették (Makara, 2003: 67).

1946-ban az UK(b)P Kárpátontúli Területi Bizottsága 2 városi és 13 körzeti bizottságból állt. Ezekhez a szervezeti egységekhez, amint azt az 1. ábra is szemlélteti, 434 alapfokú pártszervezet (338 falusi és 96 városi) tartozott, amelyeknek mintegy 4637 tagja volt. A párttagok valamivel több, mint fele (50,3%) az ipari munkássághoz, további egyharmada (34,7%) pedig az agrártermelői („paraszti” származású) rétegekhez tartozott. A magasabb jövedelmű tercier szektorban a kommunistáknak csupán kisebb része (hivatalnokok 13,5%, kereskedők 1,4%) dolgozott. Az új államhatalom kiépítésének területi egyenlőtlenségei kapcsán figyelemre méltó, hogy a kommunista párt intézményi-szervezeti fejletlensége leginkább azokban a hegyvidéki (nagybereznai, volóci, huszti, szolyvai, técsői) régiókban volt jellemző, ahol a ruszin és ukrán etnoregionális mozgalmak és autonómiaüdvözlések kiterjedt előzményekkel és jelentősebb történeti hagyományokkal rendelkeztek (a kárpátaljai ruszinok autonómiafogalmairól lásd Fedinec, 2009).

politika, a központi végrehajtó hatalom túlzott befolyása, a sajtószabadság korlátozása, vallási diszkrimináció stb.) is meghatározó szerepet játszottak. Az adott kérdésben Julien Papp francia történész-szel értek egyet, aki szerint a megszállt kelet-európai területekre a szovjet rendszer valamennyi elemét nem kellett „importálni”, mivel „a Szovjetunió helyben talált egy egész sor kelléket a restaurált államrendben és az ország hagyományaiban: a társadalmi rend büntető védelmét, a közigazgatást mint a politikai harcok eszközt, a rendőrség terrorista módszerét, a B-listázást, a végrehajtó hatalom túlsúlyát, a »népítéletek« hagyományát stb. Mindez inkább reaktiválás, mint szovjetizálás volt, ráakadva a megváltozott gazdasági-társadalmi rendre: egyfajta endogén folyamatosság, amely már 1945 nyarától kezdve sodorta magával a demokratikus átmenet ígéretét” (Papp, 2015: 106).

8 Az idézet a cenzor vagy a szerző (?) által az eredeti forrásban át van húzva. KTÁL (=Kárpátaljai Területi Állami Levéltár), fond 1, opisz 1, iratcsomó 75, 4.

1. ábra. Az UK(b)P Kárpátontúli Területi Bizottságának alapszervezetei és tagjainak száma (1946. 04. 05.)

Figure 1. Basic Structure and the Number of Members – UK(b)P Transcarpathian Regional Committee, 04. 05. 1946

Forrás: saját szerkesztés, KTÁL, fond 1, opisz: 1, ügyirat 121. 1.

A nomenklatúrához tartozó új elit oktatási, végzettségi szintjét mutató adatok szerint Kárpátalján az UK(b)P tagjainak és tagjelöltjeinek csupán 6,8%-a rendelkezett befejezett felsőfokú végzettséggel, a tagság fele (50,1%-a) elemi iskolai vagy annál alacsonyabb képesítést szerzett. Jóllehet alig egy évtized alatt, 1956-ra a teljesen kvalifikálatlanok és írástudatlanok arányát jelentősen, mintegy 13,1%-kal sikerült csökkenteni, a kommunista párt tagjai között a felsőfokú iskolai diplomával rendelkezők száma egy évtizeddel később még mindig nem érte el a 10%-ot. Az új elitnek ráadásul csupán töredéke volt birtokában olyan gyakorlati-technikai ismereteknek és tapasztalatoknak, amelyek elősegíthették volna a szovjet politikai, gazdasági, társadalmi rendszer hétköznapi szervezeti feladatainak ellátását és működtetését. Sokatmondó adat, hogy az ötvenes évek végéig a felsőfokú képesítéssel rendelkező kommunisták mintegy kétharmada (1947-ben 62,3%-a, 1957-ben pedig 61,3%) az oktatásban, az egészségügyben vagy más humán területen dolgozott. Mindez azt is jelenti, hogy a szakértelmiségi réteg (a mérnökök, a főkönyvelők, a gazdasági szakemberek, tanácsadók és bizottsági tagok, az üzemvezetők, a magas beosztású tisztségviselők) egy része – az átmenet kezdeti éveiben legalábbis – bizonyíthatóan nem kommunista volt, hanem a hivatalos diskurzus szerint az előző rendszer „burzsoáziája”-hoz vagy más egyéb stigmatizált társadalmi csoportokhoz (a „fasiszták”-hoz, az előző rendszer „kollaboránsai”-hoz, a „kulákok”-hoz, a „fehérgárdisták”-hoz stb.) tartozott (Fitzpatrick, 1979: 378). Szemléletes példát szolgáltat erre az egyik kárpátaljai település, Perecseny esete, ahol a

levéltári források szerint a városban található vegyi üzem szinte teljes vezérkara 1947-ben még a korábbi gazdasági-társadalmi elit tagja volt:

„1. Ajzner Kurt Hernikovics – az üzem igazgatója, főmérnök, német, kapcsolatai volt Németország ismert fasiszta cselekvőivel. 1945-ben Ajzner belépett a NYUKP-ba (a Nyugat-ukrán Kommunista Pártba – B. S.), innen kiűzték, mint osztályellenséget.

2. Martinek Vjacseszláv Joszipovics – igazgatóhelyettes, dolgozott a magyar földügyi szervezetekben, sokoldalúan támogatta a magyar földesurakat, kulákokat. Földes-úr fia.

3. Andrejev Pavlo Makarjevics, a kisegítő gazdasági üzem igazgatója, fehéremigráns, a gyenikin hadsereg alezredese.

4. Máté Lajos József, az üzem vegyi cégének igazgatója. A magyar megszállás ideje alatt kiadta a kommunistákat, a szovjet hatalommal együttérzőket partizánoknak nevezte. Nyilvánosság előtt, ünnepi körülmények között a magyarok kitüntették »a munka keresztye« kitüntetéssel.

5. Valkó Iván Vásziljevics – a tűzoltó csapat parancsnoka. A háború egész ideje alatt a keleti fronton volt és aktívan harcolt a Vörös Hadsereg ellen.

6. Pekár Vaszil Jurijevics – az anyagi raktár vezetője, aktív szícses, a dolgozók között szovjet ellenes propagandát folytat.

7. Hof Iván Andrijovics – a műszakváltás főnöke, a magyar megszállás ideje alatt aktívan folytatott szovjetellenes propagandát.

8. Fischer Ludvik Joszipovics – a műszakváltás főnöke, német. A német–magyar megszállás ideje alatt szoros kapcsolatokat tartott az »SS« német tisztjeivel és a »Gestapo«-val.

9. Kul Iván – a műszakváltás főnöke, német, kapcsolatot tartott a megszállókkal.

10. Korolj Mihájlo – műszakváltás főnöke, szolgált a magyar hadseregben a keleti fronton, részt vett a büntető expedíciókban a partizánok ellen” (KTÁL, fond 1, opisz 1, ügyirat 121. 7).

Az üzem vezető beosztású dolgozóinak minőségi összetételét leíró szovjet hatósági jelentés szerint ezek a fent említett »káderek« figyelmen kívül hagyják, és nem hajtják végre az UK(b) P és a körzeti végrehajtó bizottságok határozatait, önállóan érzik magukat. Azokat a dolgozókat, akik teljesítik és túlteljesítik a termelési normákat, nem népszerűsítik” (KTÁL, fond 1, opisz 1, ügyirat 121. 8). Ezenkívül „... nem azon iparkodnak, hogy szovjet rendet vezessenek be az üzemekben és a mai napig gazdáknak érzik magukat” (KTÁL, fond 1, opisz 1, ügyirat 121. 9. – kiemelés az eredeti szövegben – B. S).

A korábbi gazdasági-társadalmi elit tagjait mint „szovjetellenes” elemeket – az ÖK(b) P és az UK(b)P 1945. december 15-i egyesülését követő évtizedben – a pártkönyvcseré, az 1946-tól kezdődő tagrevízió (Miscsányin, 2018: 221–222) és más különféle hatósági ellenőrzések alkalmával szűrték ki.⁹ Az 1950-as évek második feléig így számos vezető beosztású tisztviselőt zár-

9 Ukrajnában a Kommunista (bolsevik) Párt Központi Bizottsága 1947. április 5-én fogadta el „az Ukrán SZSZK nyugati megyéiben működő ukrán–német nacionalista bandák maradványai felszámolásáról” szóló határozatot. A határozat nyomán fellendülő, államilag kontrollált erőszakos elitvál-

tak ki a kommunista párt soraiból. Az átfogó elitcsere végeredményeként – nem kis részben az új nomenklátúra tagjainak szakmai felkészületlensége, iskolázatlansága miatt – a különböző szintű pártszervek és közigazgatási intézmények működésének, hivatali adminisztrációjának erőteljesen csökkent a színvonala, illetve ezek szervezetszociológiai szempontból nagyon jelentős működési problémákkal küszködtek.

A következő évtizedekben azonban, az intézményesített elitváltástól függetlenül, a szovjet életmód kialakításával megbízott kommunisták száma alig egy évtized alatt megduplázódott: 1956-ban a párt tagságának döntő többségét (87,7%-át) kitevő ukrán nemzetiségűek száma 110%-kal, az oroszoké pedig 70%-kal nőtt, miközben – a kisebb etnikai-vallási közösségek közül – erőteljesen növekedett a magyar és zsidó kommunisták csoportja is (az 1947. évi adatokhoz viszonyítva a magyar párttagok száma 1956-ra 99,6%-kal, a zsidóké 153%-kal nőtt).

1. táblázat. *Az UK(b)P etnikai összetételének változása Kárpátalján 1947 és 1956. január 1. között*

Table 1. *Changes in the Number of the People with Ethnic Background in the UK(b)P Transcarpathia, 1947–1956*

Nemzetiség	Év		Növ+/-Csökk	
	1947	1956	fő	%
Orosz	1579	2685	+1106	+70
Ukrán	3551	7477	+3926	+110
Magyar	296	591	+295	+99,6
Zsidó	165	418	+253	+153
Belorusz	77	113	+36	+46,7
Szlovák	43	86	+43	+100
Örmény	15	19	+4	+26
Tatár	13	21	+8	+61,5
Lengyel	12	25	+13	+108
Román	8	42	+34	+425
Cigány	1	1	0	0
Egyéb	56	97	+41	+73
Összesen:	5816	11 575	+5759	+99

Forrás: a szerző saját szerkesztése, 2018

Ezek a vázlatosan bemutatott elitrekruációs és társadalomszelektív folyamatok jelölték ki a kereteit azoknak a központilag irányított mikroszintű társadalom- és hatalomszerkezeti változásoknak, amelyek Kárpátalja vidéki településein a szovjet politikai diktatúra évtizedeiben kibontakoztak.

tás és tulajdon-transzformáció korszaka az ötvenes évek közepéig lényegében lezárult (Papakin, 2014: 186).

A vizsgált tiszaháti magyar falvakban az 1945 utáni új társadalmi-politikai elit eredetét, a kommunista ideológia elterjedését és intézményesülését a helyi faluközösség tagjai a szovjet megszállást megelőző évtizedekre vezetik vissza. A közvélemény szerint a párt legelső helyi aktivistái – a lokális társadalom szófordulataival élve a „régí”, az „öreg”, a „vérbeli”, a „nagy”, a „valódi”, a „meggyőződés” kommunisták – az első világháborúban orosz fogságba került, majd onnan hazatért hadifoglyok és munkára kötelezett katonák voltak. Ezek a személyek – a kollektív emlékezet alapján – az 1920-as évek elejétől részt vettek a vidéken szerveződő politikai mozgalmakban: többségük csatlakozott a Szovjet-Oroszországgal szorosan együttműködő Csehszlovák Kommunista Párthoz (CSKP),¹⁰ a párt betiltásának kezdetétől (1938.10.25.) pedig a környező falvakban illegális agitációs és propagandatevékenységet folytattak.

A két világháború között a CSKP Kárpátalján a legbefolyásosabb politikai tömörülések közé tartozott. A párt széles körű társadalmi támogatottságát bizonyítja, hogy a régióban négy parlamenti választás közül hármat (1924, 1925, 1935) sikeresen megnyert: 1924-ben 100 242 szavazatot (az összes szavazat 39,4%-át), 1925-ben 76 764 (31,2%), 1929-ben 40 582 (15,2%), 1935-ben pedig 78 334 (24,4%-os) szavazatot szerzett (Tokár, 2006: 327–330). A rendszeres politikai kampányoknak és propagandának köszönhetően 1938-ban Kárpátalja ukrán és magyar etnikai többséggel rendelkező településeinek a CSKP-nak összesen 261 alapszervezete és négyezer aktív tagja volt, a párt betiltása és a kommunistaellenes propaganda éveiben (1939–41-ben) viszont már csak 61 embert tartottak nyilván (Boldizsár, 1993: 123).

A kollektív emlékezet szerint az 1930-as évek végén a tiszaháti magyar falvakban az illegális szovjet agitációval és propagandával szimpatizáló lakosság – az országos tendenciáknak megfelelően – elsősorban a szegényebb társadalmi rétegek tagjai közül került ki. Az öt településen az 1938. évi népszámlálás adatai szerint a földnélküli parasztság (részesek, cselédek, napszámosok és mezőgazdasági munkások) aránya az agrárszektorban foglalkoztatottak (összesen 991 fő) mintegy 44,2%-át (439 fő), a kis- és törpebirtokosok (0–5 kat. hold) pedig 17,1%-át (333 fő) tették ki. A két csoport együttesen – a mezőgazdaságból élő népességen belül – a lakosság 78,5%-át (772 fő) alkotta (Szöllősy, Jánki, & Thirring, 1939: 161). Mindez arra utal, hogy a tiszaháti falvak társadalmának jelentős része meglehetősen deprimált helyzetben, rossz anyagi és szociális körülmények között élt.

Ebből a szempontból figyelmet érdemel a tiszapéterfalvi református lelkész 1941-es jelentése, amelyben szomorú képet fest a gyülekezet szociális, gazdasági helyzetéről:

„Az egyház tagjai, eltekintve 4-5 tehetősebb családtól, 2-3 kat. hold földön gazdálkodnak, amely még a megélhetést sem tudja biztosítani. Ennek következménye aztán,

¹⁰ Fedinec Csilla kutatásai szerint a „Kommunista Párt magyar kommunisták közvetítésével, a moszkvai Komintern pénzén 1920-ban alakult meg Ungváron Podkarpatszka Rusz Nemzetközi (Internacionalista) Szocialista Pártja néven, mely a következő évben beleolvadt a Csehszlovák Kommunista Pártba (CSKP), s annak helyi szervezeteként működött tovább. A Kommunista Internacionálé elveit követve, ellene volt az autonómiának, szociális követelésekkel lépett fel, ifjúsági szervezetek és „vörös szakszervezetek” tartoztak hozzá, az 1930-as évek elején éhséglázadásokat szervezett, a Komintern VII. kongresszusa (1935) után antifasiszta lózungokat hirdetett. Az 1938-as válság idején a köztársaság védelmében lépett fel, a Szovjetunió felé orientálódott” (Fedinec, 2010: 81).

hogy évről-évre hatalmas egyházi adó hátralékok maradtak kint. Az épületek közül az iskola teljesen rossz, tanításra alkalmatlan. A tisztí főorvos, mint egészségtelen és alkalmatlant bezárta. Iskolánk így jelenleg szünetel. Tanítónk állásáról leköszönt és az államhoz távozott. [...] Amilyen szomorú a helyzet az anyagiak terén, olyan szomorú a lelki élet terén is. A templomot a hívek nem látogatják kellő buzgósággal. A belmisszió terén is minden alszik az érdeklődés teljes hiánya miatt, de talán más oka is van: a ruhátlanság és a szegénység. A múlt évben még lassan dőcögő bibliakört és vasárnapi iskolát is be kellett szüntetni a télen, mert nem jött senki, hívogató szavamra azt a választ kaptam, hogy nincs melege ruha és nincs cipő” (TtREL, I. 8. C. 6–7).

A tiszaháti falvakban e szegényparaszti rétegek közül többen csatlakoztak a „demokratikus földreformot”,¹¹ illetve a feudális eredetű gazdasági egyenlőtlenségek felszámolását, és az ehhez kapcsolódó radikális változásokat (a korábbi tulajdon és földbirtok-transzformáció politikai programját) hirdető kommunista párthoz. Erre utal a tiszántúli református egyházkerületi megbízott egyik lapszéli jegyzete is, amelyet – a faluban szerzett személyes tapasztalatait összegezve – a fent idézett lelkészi beszámolóhoz fűzött: „Bizalmas: A lelkipásztor kitűnő anyag, feleségével együtt a jó és hű lelkipásztori család jegyeit hordozza magában. Jó képességű, jó szónok, törekvő. Minden igyekezete meddő azonban a gyenge összetételű gyülekezetben, mely annak idején a kommunista párt egyik erőssége volt” (TtREL, I.8.C.7).

A szovjet államhatalom által hozott földosztásról szóló 7. számú rendeletet¹² a tágabb régióban, a nagyszőlősi körzetben 1945 márciusában hajtották végre. Az akció keretében a járásban „ki lett osztva 9173,9 ha föld, amelyet elsősorban a honvédő háború rokkantjai, a Vörös hadsereg önkéntesei, a földnélküli és a kevés földdel rendelkező gazdaságok kaptak” (KTÁL, fond 1, opisz 1, ügyirat 147. 38). Ez a munka azonban, ahogy a körzeti párttitkár, Zelenyák elvtárs fogalmazott, „nem volt elégségesen elvégezve, a földhasználat állapota a körzetben zűrzavaros maradt” (KTÁL, fond 1, opisz 1, ügyirat 147. 38), így 1946 júliusában „a szegény és középparasztok aktív segítségével” ismételtelen felmérték a fennálló birtok- és tulajdonviszonyokat. Ennek során (lásd 2. táblázat) a népbizottságok a korábbi középparaszti, birtokos réteg körében számos olyan „törvénytelen séget” (földeltitkolás, bérbe- és felesbe adás, önkényes földfoglalás, eladás) tártak fel, amelyek arról tanúskodnak, hogy a vidéki parasztság megpróbálta megvédeni tulajdonát az állami föld- és vagyonekobbzásokkal szemben.

11 Az egyik kutató, Ö. Kovács József véleménye szerint az 1945 utáni földreform „demokratikus” jellege tudatosan felépített politikai konstrukció volt, amelyet a szovjet propaganda alakított ki a megszállt területeken a második világháború után (Ö. Kovács, 2017).

12 Про наділення землею безземельних і малоземельних селян, робітників і службовців Закарпатської України: декрет НРЗУ № 7 від 29 листопа. 1944 р (7. számú dekrétum a föld felosztásáról a földnélküli és a kis földterülettel rendelkező falusiak, valamint Kárpátontúli Ukrajna hivatalnokai között. 1944. november 29.) Visznik Národnoji Rádé Zákárpátszkoji Ukraíné (Вісник Народної Ради Закарпатської України), (1), 5.

2. táblázat. *Törvénytelen földhasználati és tulajdonjogi formák a nagyszőlősi járásban (1946)*
 Table 2. *Illegal Forms of Land Use and Ownership in the District of Nagyszőlős (1946)*

Ügytípus	Ügyek száma	Felderített földterület mérete (ha)
Eltitkolt földek	27	101,1
Bérbe- és felesbe adott földek	379	1987,7
Nem megszüntetett földesúri birtok	2	500,9
Önkényesen elfoglalt és elhanyagolt föld	78	217,7
Vétel és eladás	7	7
Megműveletlen föld		11,2
Egyházi föld		1320,5
Összesen	517	4146,1

Forrás: KTÁL, fond 1, opisz 1, ügyirat 147. 38.

A földosztásnak ebben a második hullámában a járásban összesen 4050,5 ha földterületet koboztak el, amelyből 3430,5 ha-t közösségi célú földtársaságoknak, iskoláknak, egyéni kertészeteknek, valamint földnélküli szegényeknek (430 gazdaság) és törpebirtokosoknak (2340 gazda) osztottak szét (KTÁL, fond 1, opisz 1, ügyirat 147. 38). A nagyszámú igényjogosultnak szétosztott „keves” föld arra utal, hogy a nagyszőlősi járásban – ugyanúgy, ahogy Kárpátalja egész területén is¹³ – a földreform nem vezetett önálló árutermelő paraszti gazdaságok megerősödéséhez: a nagybirtokok felszámolásával és a régi elitek kiiktatásával életképtelen kisparaszti gazdaságokat hoztak létre.¹⁴

A „demokratikus” földosztás ebből a szempontból tehát egy olyan államilag tervezett és ellenőrzött tulajdon- és vagyon-transzformációs intézkedés volt, amelynek célja az volt, hogy a megszállt, „ellenséges” területeken – a parasztság szegényebb, kiszolgáltatottabb rétegeinek megnyerésén keresztül – támogatást szerezzen a helyi lakosság körében a kommunista párt politikai ideológiájának legitimálásához és népszerűsítéséhez. Ezt a szemléletmódot tükrözi az alábbi összefoglaló jelentés is, amelyben a járási párttitkár a régióban elvégzett földelkobzás és földosztás társadalmi hatásait elemezve a következőket írta:

„Jelenleg a körzetben nem maradt egy földnélküli gazdaság sem. Az elvégzett munka következtében jelentősen megnövekedett az osztályöntudata a szegényeknek, a parasztságnak, a középparasztnak, akik erősen belátták, hogy a Bolsevik párt és a szovjet hatalom az ő oldalukon áll, amely védi érdekeiket. Növekedett a szegénység aktivitása a társadalmi és állami ügyek intézése terén. Batár és Salánk falvakban a szegények a középparasztnak által támogatva Szabó és Kvák földesuraknak nem engedték meg szétárulni a vagyont, amely konfiskálás alá esett, hanem védelmük alá vették. Nagypalá-

13 A földosztás alkalmával Kárpátalján az agrártermelésből élők (összesen 145 196 fő) mintegy 37,5%-nak (54 463 fő) 52.737 ha-t osztottak szét, amelynek eredményeként kevesebb, mint 1 ha-os paraszti gazdaságok jöttek létre. Lásd Miscsanyin & Zsulkánics, 2003: 117.

14 Az 1945 után lezajlott földreform kelet-európai országokban megfigyelhető párhuzamait és jellegzetességeit behatóan elemzi Varga, 2015.

don a földtársaság gyűlésén elhatározták, hogy a faluhoz közel lévő jó kulák földeket elveszik és helyettesítik a szegény földekkel igavonó jószág nélkül. Ilyen eseteket, hogy a kulák ellen fellépnek többet is fel lehetne hozni” (KTÁL, fond 1, opisz 1, ügírat 147. 38).

Az elitváltás és a földreform révén a vizsgált tiszaháti települések lokális belső – vagyis eltérő nyelvi, vallási, gazdasági gyakorlatokon, társadalmi státuszon stb. alapuló – hierarchiáját az újraszerveződő szovjet államhatalom külső szempontok (politikai lojalitás, osztály hovatartozás stb.) alapján strukturálta át.¹⁵ Az átalakulás általános sémája az országos tendenciákat követte: a tiszaháti régió falvaiban az új közigazgatási-adminisztratív intézmények (néptanács, ún. „duma”), valamint az 1948 őszétől¹⁶ létrehozott mezőgazdasági artelek („bázák”, „kolhozok”) vezető, irányító pozícióit betöltő személyeket a „gyakorló kommunistákból” (Ö. Kovács, 2008: 99) válogatták ki. Az első két kollektív gazdaságot Kárpátalján 1946-ban hozták létre (a Hruscsov kolhoz Eszenyben, a Dimitrij kolhoz Munkács elővárosában, Oroszvégen), két évvel később azonban már a régióban 191 kolhoz volt, amelyhez összesen 10 543 paraszti gazdaság tartozott (Korszun, 2014: 13, 18). Az erőszakos pártállami intézkedések hatékonyságát mutatja, hogy 1950-ben már valamennyi kárpátaljai településen a szovjet (kollektív) gazdálkodási rendszer működött (Korszun, 2014: 18; Oficiszki, 2010: 274–283).

Az államilag kontrollált, erőszakos elit- és tulajdon-transzformációs folyamatnak a kezdeti élményét világítja meg az alábbi idézet. Ebben az elbeszélő nagyon plasztikusan ábrázolja, hogy a helyi társadalom korábban elnyomott vagy hátrányos helyzetű tagjai (a „fő kommunisták”, a „nincstelenek”) az államhatalom képviselőiként lehetőséget kaptak többek között egyéni sérelmeik megbosszulására, illetve a fennálló lokális hatalmi viszonyok inverziójára, átalakítására:

„Mikor bejöttek az oroszok ki vót itt a fő kommunista vezér? Márton Jóska, Egressi Pali, Gacs Jóska, a vén Bodó, és akkor elmentek Szabó Gyulánéhoz, az vót a legnagyobb gazda, oszt azt mondja... addig nagyságos asszony vót... letegezte, na Emi, mert Eminek hívták, Zohon Emi. Na Emi, most már mi fogunk dirigálni, te fogol kapálni, érted? Ezek rögtön visszavágtak, meg is tették az oroszok ezeket a jöttment kommunistákat. Mert kommunista nálunk abba az időbe nálunk csak a nincstelenek vótak, érted, a nincstelenek. Várták az oroszokat, hogy majd hozzák a nagy búzakenyeret. Azt hitték, hogy rögtön... de nem tudtak irányítani. Űköt irányítani kel-

15 Az erdélyi magyar településeken lejátszódó elitrekutációs folyamat párhuzamait lásd Oláh, 1996; Bottoni, 2006, 2008.

16 Az első (rendelkezésre álló) belépési kérvény dátuma a péterfalvi kolhozba: 1948. október 27. Ennek szövege a következő: „A petrovó izemromáda elnökségének. Kérvény! Alulírott kérem a péterfalva izemromáda elnökségét, hogy fogadjanak engem be az inica csoportba, azaz kolhozba. Ígérem, hogy az alapszabály értelmébe és ennek alapján dolgozni fogok a mezőgazdasági artelebe. Ígérem, hogy becsületesen és odaadással fogok dolgozni úgy a haza mint a saját érdekében. Én kollektivizálni akarok úgy a földbe a mezőgazdasági felszerelésben, szíveskedjék leltárba venni. Mezőgazdasági felszereléselem: 2 ökör, 1 szekér, 3.14 h. föld. Petrova 1948. október 27. Rénei István.” (Lelőhely: Tiszaháti Néprajzi Múzeumi Komplexum (ukrán elnevezése: Затисянський Етнографічний Музейний Комплекс).

lett, érted. Hogy tedd csak ezt ide, tedd csak ezt oda. Hát a gazdának gondolkozni kellett a földnek a műveléséről, a cselédség ellátásáról. Előkészíteni, vetőmagrul, beadásról. Hát azt hitték, hogy csak... hát űk csak harmadába kapáltak addig...”. (K. J., 78 éves, magyar férfi, Tivadarfalva)¹⁷

Az 1944-es szovjet megszállás előtti kommunista mozgalom képviselői azonban az új hatalmi szerkezet személyi állományának csupán kisebb hányadát tették ki. Az állam saját intézményrendszereit a helyi társadalom más mobilizálódni akaró elemeiből (az „új kommunistákból”), illetve a járás központi vezetése által kinevezett káderekből (a helyi közvélemény szerint az „idegenekből”) szervezte meg. Ez utóbbiak struktúráján belül elfoglalt, meglehetősen felértékelte pozícióját megfelelően jelzi, hogy egészen 1983-ig a községnek nem volt helyi származású és/vagy magyar nemzetiségű párttitkára:

„Mikor bejöttek az oroszok, két oldalra tették az embereket, egy pár ember belekerült (az „apparátusba” – B. S.). A vérbeli kommunistákat azonban mind ódalra tették, jöttek az új pártemberek, akiket rögtön beagitáltak, meg akit behoztak a rendszerrel. Ezeket tettek be: katonatiszteket, volt munkaszógalatos zsidóságot... Na, hát ezeknek adták rögtön a hatalmat. Meg osztán rögtön, abba a pillanatba kezdték nyomni befelé a vadságot (az „ukránokat”, „oroszokat” – B. S.) arrunen (onnan – B. S.). Persze azokról az öregekről, a régi kommunistákról azok hallani se akartak” (H. Cs., 82 éves, magyar férfi, Tivadarfalva).

A falusi nomenklátúra tagjainak kiválogatását jelentősen meghatározta az a körülmény, hogy a szovjet állam az új politikai, gazdasági, társadalmi rendszer kiépítéséhez a vidéki társadalmakban egy ellenséges térként percipiált valóság keretei között fogott hozzá. A hatalom „magyarsággépét” ezáltal az általános politikai bizalmatlanság jellemezte, amit jól szemléltet a megyei pártbizottság egyik ukrán nemzetiségű, vezető beosztású tisztviselőjének korabeli jelentése is:

„Nálunk Kárpátalján körülbelül 120 ezer magyar van. Ez a 120 ezer magyar ráteszi a bélyegét a munkánk jellegére. Ezt a lakosságot bolsevik hatás alá kell, hogy vonjuk, növelni kell aktivitásukat a szocialista építésben. Érthető, hogy ezen az úton óriási nehézségekkel találkozunk. Először is nálunk kevés magyar kommunista van, és

¹⁷ Az adatközlők védelme érdekében az interjúalanyok személyes adatait nem közlöm. Jellemzésükre fiktív monogramokat vagy keresztneveket használok, illetve – ahol az szükséges, és esetleg a szövegkörnyezetből nem derül ki – feltüntetem etnikai hovatartozásukat, nemüket és születési helyüket. A fenti idézetben szereplő „kommunisták” – történeti adatokkal is igazolhatóan – valóban a falu legszegényebb rétegéből rekrutálódtak. Egy 1944-es háztartási census az elbeszélésben említett szereplőkről a következő adatokat tartalmazza: Márton József református, 0–1 hold, 10 gyerek, 1 ház, nagy állata nincs; Egressi Pál görögkatolikus, 0–1 hold közötti gazda; Gacs József református, földnélküli napszámos, 5 gyerek, 1 ház, nagyállata nincs, mellékfoglalkozása a halászat; Bodó Menyhért református, 0–1 hold, 1 gyerek, 1 ház, 3 nagyállat; Özvegy Szabó Gyuláné, született Zohon Emi péterfalvi nemes, 3 cseléd család dolgozik nála, „a falu leggazdagabb asszonya”, 400 kat. holdja, 2 lova, 4 lova, 4 ökre, 6 disznaja, 20 baromfija, 1 cséplőgépe van. Lásd Nagyiványi, Kresz & Göntér, 1943/1944).

azok a kommunisták, akik a magyarok között élnek és dolgoznak, ideológiai értelemben nem eléggé edzettek, keveset dolgoznak a bolsevik párt történelmének elsajátítása érdekében, a politikai, ideológiai szint felemelése terén.

Egyes magyar kommunisták lenézőnek tartják megtanulni az orosz vagy az ukrán nyelvet. Vannak olyan magyar érzelmű ukrán kommunisták, akik nem értik az orosz és az ukrán kultúra fontosságát. Mint például: az ungvári energetikai vállalat párt-szervezetének titkára, Akkerman, lenézőnek tartja megtanulni az orosz és az ukrán nyelvet. Én, mondja ő, nélküle is megvagyok, eddig is éltem, nem ismerve az ukrán nyelvet, halálomig elleszek. Nekem nincs mit tanulni, a saját dolgomat tudom.¹⁸

Nem minden magyar kommunista harcol a nagy állami szovinizmus megnyilvánulásai ellen a magyar lakosság körében. Nekünk nincs jogunk bezárni a szemünket afölött, hogy a fasiszta elemek maradványai végzik a kártékony munkájukat, propagálják Churchill szerepét, mint aki lehetőséget lát arra, hogy megújítsa Nagy-magyarországot és a Kárpát-Ukrajna újból Szent István koronája alá kerüljön. Az ilyen hangulati megnyilvánulásokban nincs semmi véletlenszerűség, mivel országunk kapitalista államokkal határos” (KTÁL, Fond 1, Opisz 1, Iratsomó 75: 44–45).

Az állam és az állampolgárok kapcsolatviszonyának szempontjából lényeges, hogy a szovjet hatalom intézményesítését – más kelet-európai országokhoz hasonlóan – a kárpátaljai magyar településeken is drámai eseménysorozatokat készítettek elő. Az orosz katonák erőszakos felforgató tevékenysége, a szovjet csapatok bevonulásának („megszállásának”) emléke,¹⁹ a magyar férfilakosság 1944-es deportálása,²⁰ a parasztság különböző rétegeit sújtó beszolgáltatások, föld- és vagyonelkobzások stb. mély nyomokat hagytak a közgondolkodásában, ami befolyásolta a hatalomhoz való általános viszonyt is. A szovjet rendszernek ez a „negatív” történelmi előképe egyrészt a falusi társadalom szempontjából a lokális életvilágok jelentős részében kialakított egy morális előítéletet („elutasítást”) az új, kommunista hatalom által kínált életformák, valamint a domináns ideológia internalizálásával szemben.²¹ Ezzel párhuzamosan ugyanakkor megerősödött a szovjet megszálló hatalom elutasító magatartása a magyar nemzetiségű lakossággal szem-

18 A bekezdés teljes egésze a cenzor vagy a szerző által kézzel át van húzva.

19 Az egyik tiszaháti módos gazda („kulak”) család tagja a szovjet csapatok bevonulására a következőképpen emlékezett vissza: „*Ide, 1944. október 23-án jött be a szovjet hadsereg. Ez egy rongyos hadsereg vót, akinek csüngött a kapcája, csüngött a mindene. Rongyosok vótak. Rabló banda vót csak. Itt kizavarták a nagyapámékat, mind a Bikit kizavarta, elfoglalták [a házat], nem is aludtak nagyapámék [otthon], hanem a cselédeknél aludtak. És hát a lovakat, igásjóságot rögtön összeszedték a hadsereg részére. Hát nagyapámnak volt 6 pár lova, mind a hat pár lovat elvitték. Maradt neki csikójai, olyan növendéjóság, abból az maradt, azokkal kezdett gazdálkodni, amit ott meg... egy pár ökröt meghagytak, úgyhogy elvették azt a földet, oda adták. Nahát a földosztást kezdték 46 elején kezdték ugye. 48 végén meg, ősszel kezdték alakítani a kolhozot”. H. Cs., 82 éves, magyar férfi, Tivadarfalva. (Interjú időpontja: 2018. 10. 03.)*

20 A falu népbizottságának vezetői által kiadott 1945-ös dokumentum alapján ekkor a település lakosságából, K. Sándorhoz hasonlóan, összesen 110 férfit deportáltak a szolyvai gyűjtőlágerbe, vagy nyilvánítottak hadifogolyoknak. A sztálinisták által elhurcoltak közül huszonhárman nem tértek vissza. Lásd Dupka, 1993: 129.

21 „*Az hogy kommunizmus, hát lenéztük. Voltak itt abba az időbe is [kommunisták], hát a szüleink elmondták, na látod ez is az, mert lusta, nem akar dógozni, a másé kell neki, tudod. És tudod azt lenézte*

ben, ami a vizsgált térségben a politikai kontroll folyamatos centralizálásához vezetett. Ez utóbira a péterfalvi kolhoz egyik volt brigadéros a következőképpen emlékezett vissza:

„Nálunk úgy vót beállítva, hallgass ide, hogy akit a csúszó megcsíp, az fél a gilisztátul is. Ez az orosz nem bízott a magyarba, mert ellene harcolt a magyarság. Ha itt az elnök magyar vót, feltétlenül egy ukrán párttitkárt kellett mellé tenni. Itt vótak emberek, akik bevótak építve közénk, aki besúgta, hogy te miről beszélsz, hogy beszél-tél, mit beszéltél pártrul, kormányrul, országrul...” (K. J., 78 éves, magyar férfi, Tivadarfalva).

A szovjet államhatalom és a falusi társadalom közötti érdekellentéteket jól tükrözi, hogy a tiszaháti falvakban az 1946-tól kezdődő vagyon- és élelmiszer-elkobzásokhoz a helyi cigány lakosságból neveztek ki megbízottakat („milicisták”-at). Az egyik közismert anekdota szerint arra is volt példa, hogy a falu első számú vezetőjét, a községi tanács elnökét a lokális társadalmi hierarchia alján, perifériáján élő cigányok közül választották ki:

„Cigányokat választottak még bírónak is. Forgolányba Grincel bíró vót, az egy cigány ember vót. [...] Ennek a Grincelnek vót két fia, meg egy lánya... Nagyon szegény világ vót és kimentek az emberek az erdőre lomot szedni. Kimentek és hozták is: azzal tüzeltek. És akkor kiment Grincelnek a két fia, meg egy magyar gyerek is ott vót. És ott vót a két cigány, de hát összeverekedtek a lomon. És akkor azt mondja az egyik cigányfiú a másiknak, te akasszuk fel! Akasszuk fel a magyart! Azt mondja erre a másik, hogy te hát-hát-hát mi lesz akkor? Ah, apám bíró, leírja! – érted? Ez szólásmondás maradt évtizedeken keresztül, de ezt még most van egy élő ember, Bíró Pista Forgolányba, ő élő példa, ő, ha oda nem megy, felakasztják a magyar fiút” (H. Cs., 82 éves, magyar férfi, Tivadarfalva).

A falusi társadalomban – a hagyománytapasztalat szerint – általában alárendelt és kirekesztett (a domináns magyar közösség diskurzusa szerint az „idegen”, a „mocsos”, a „koszos” stb.) cigány lakosság felruházása a hatalom pozitív attribútumaival, tehát az önálló döntéshozatal, a beavatkozás, az irányítás jogával, bizonyos mértékig egyet jelentett a helyi társadalom korábbi ismeretelméleti rendszerének megkérdőjelezésével is; a „megfordult”, „a feje tetejére állított”, a „kizökkent világ” tapasztalatát hordozta magában. Az új vezetői réteg tagjaira – alacsony származásuk, a lakosság föld- és vagyontárgyainak kifosztásában, a parasztság vagyonosabb rétegének erőszakos eltávolításában és nem utolsósorban az államosításban játszott szerepe miatt – a falusi társadalom egy jelentős része megvetéssel tekintett. A korszak emlékezte szerint a település kommunista vezetői „fejletlenek”, „buták”, „hülyék” voltak, „nem volt semmi műveltségjük, felfogásuk az életre”, „nem tudtak gazdálkodni”, „irányítani” stb. – más szóval nagyon erős presztízs- és legitimációs deficittel rendelkeztek, mivel szakmailag képzetlenek, felkészületlenek voltak, nem tudtak bánni a rájuk bízott hatalommal, esetenként durván visszaéltek vele.

mindenki. Hát azért mondom, hogy így neveltek.” E. G., 78 éves, magyar férfi, Tiszapéterfalva. (Interjú időpontja: 2018. 10. 05.)

JUTALMAZÁSI TECHNIKÁK A KOLLEKTÍV GAZDASÁGOKBAN

Ez az új vidéki káderelit (az 1945 utáni párt- és állami intézmények kiépítésének kezdetétől) a vidéki, falusi településeken fokozatosan alakította ki saját előjogainak és kiváltságainak specifikus rendszerét. Az első két évtizedben a csoport privilégiumainak (a magasabb fizetések és munkaerőpiaci pozíciók, a gyakori prémiumok, a jobb munka- és életkörülmények, a könnyebb hozzáférés bizonyos hiánycikkekhez, az üdülőkiutalások stb.) egy része azonban – a rendelkezésre álló adatok szerint – az *informalitás szféráján belül* maradt. A jutalmazással kapcsolatos intézkedéseknek ugyanis a *hivatalos diskurzusban* sokáig nem voltak olyan sokrétű, kifinomult és differenciált technikái, mint a törvénysértéseket szankcionáló büntetéseknek.

Ezt bizonyítják többek között az állami gazdaságok, szovhozok és kolhozok működési rendjét meghatározó különféle szabályzatok, rendeletek szövegei is. A normasértő cselekvések (lopás, gondatlan munkavégzés, távolmaradás) elkövetőivel szemben – már a kollektív gazdálkodás első éveitől – meglehetősen összetett büntetési formákat és módszereket alkalmaztak. A péterfalvi kolhoz 1948-as első minta-alapszabályzata például előírta, hogy a törvénysértő alkalmazottakkal szemben a kolhoz vezetősége kiszabhatja a rossz minőségű munka újbóli elvégzését a munkanapok felszámolása nélkül, figyelmeztetést, megrovást, megdorgálást a közgyűlés nyilvánossága előtt, feltüntetés a feketetáblán, öt munkanapig terjedő büntetést, beosztást alacsonyabb státuszú munkakörökbe, ideiglenes eltávolítást a munkából vagy végső esetben akár a kolhozista kizárását is a kollektív gazdaságból.²² Ugyanez a dokumentum azonban még egyetlen előírást, útmutatást sem tartalmazott arra vonatkozóan, hogy a termelésben jól dolgozó, a hatalom regulatív elvárásait maradéktalanul betartó, annak engedelmeskedő személyeket milyen pozitív módszerrel kellene ösztönözni, megjutalmazni. Ennek látszólag ugyan ellentmond, hogy maga a munkateljesítmény szerinti elosztás és a jövedelem differenciálás elve már a szocializmus klasszikus korszakában²³ is tartalmazott olyan szabályokat, amelyek a hiánygazdaság és a központosított állami újraelosztás keretei között értelmezhetőek voltak egyfajta „jutalmazási” rendszerként is. Az 1948-as alapszabályzat kimondta például, hogyha „... a földművelési brigád a jól végzett munka eredményeként a számára kijelölt földterületről a kolhoz átlagos termésénél magasabb termést takarít be, vagy az állattenyésztő brigád kiváló munkája eredményeképpen biztosítja a nagyobb mérvű tejelést, a jószág jobb táplálását, valamint a fiatal állatok teljes megőrzését, akkor az artel vezetősége az ilyen brigád minden tagjának az általuk elvégzett munkanapok számának 10%-áig, a brigád kiváló rohammunkásai részére 15%-áig, a brigádvezető és a farm vezetője részére pedig 20%-áig terjedő pójtjévedelmet számít fel”.²⁴

A szocialista életformát és az új munkaethoszt követő, annak engedelmeskedő alkalmazottak társadalmi, anyagi elismerését szolgáló, összetettebb jutalmazási rendszer kidolgozására azonban csak később, az 1950-es évek második felében került sor lokális szinten. Ezekben az években a tervgazdaság az állandó tervtúlteljesítési kényszerrel nagyon komoly hatékonysági

22 A mezőgazdasági artel alapszabályzat-mintája..., 1948: 24–25.

23 A „klasszikus szocialista”, „reformszocialista” és „posztoszocialista” korszak fogalmát és legfontosabb jellegzetességeit lásd Kornai, 2012.

24 A mezőgazdasági artel alapszabályzat-mintája..., 1948: 22–23.

problémákat hozott felszínre (Gyekiczky, 1989: 39), melyek kezelésére többféle, a szovjet mintát követő megoldási kísérlet született. Ezek közé tartozott például a sztahanovista mozgalom, a szocialista munkaverseny, a bérrendszer korrekciója stb., egyszerűen azok a termelés fokozását előtérbe állító kampányok és intézkedések, amelyek az 1960-as évek közepére hozzájárultak ahhoz, hogy a változatos büntetési módszerek mellett egy meglehetősen összetett ösztönzési jutalmazási rendszer alakuljon ki. A vizsgált településen 1961-től használt új alapszabályzat 34. paragrafusában már olyan rendelkezések láthatóak, amelyek az elismerés politikájának fokozatos differenciálódásáról, fejlődéséről tanúskodnak. A dokumentum szerint:

„a termelésben elért kiváló eredményért, az ésszerűsítési javaslatok kidolgozásáért, a közösségi eszközök takarékos felhasználásáért, a kolhozi termelésben hosszú éveken át végzett kifogástalan munkáért és a kolhoz előtt szerzett egyéb érdemekért a kolhozisták közgyűlése vagy a kolhoz vezetősége a következő jutalmazásban részesítheti a kolhoztagokat:

- köszönetnyilvánítás;*
- prémium kiadás vagy értékes ajándékkal való jutalmazás;*
- díszoklevéllel való kitüntetés;*
- a dicséretablára vagy a dicséretkönyvbe való beírás;*
- az »Érdemes kolhoztag«, vagy a »Köztisztelőtű kolhoztag« cím adományozása.*

A kolhoz tagjai közgyűlésének döntése alapján a jutalmazás más módjai is megálapíthatók” (NJKHLR, 1961a: 35).

A megfogalmazásból jól látható, hogy a legitim („szocialista”) gazdasági magatartásokat elismerő, azt artikuláló és támogató jutalmazási stratégiák között meglehetősen kiegyenlítetlen volt a szimbolikus és anyagi megbecsülést reprezentáló aktusok aránya. Az öt jutalmazási formából négynek – köszönetnyilvánítás, díszoklevél adományozása, beírás dicséretablára és dicséretkönyvbe, érdemes vagy köztisztelőtű kolhoztag cím adományozása – a munkások morális elismerése volt a célja, és csupán egy irányult a kolhoztagok gazdasági (anyagi) ösztönzésére. Ennek különösen akkor nagy a jelentősége, ha tekintetbe vesszük, hogy a hatalom nemritkán a legkisebb törvénysértéseket is aránytalanul nagy gazdasági (pénzbeli) vagy fizikai (a munkások testi erejének kizsigerelésére irányuló) szankciókkal büntette, ami tovább növelte a fegyelmező és jutalmazó módszerek közötti amúgy is jelentős minőségi különbséget.

Az 1961-ben érvénybe léptetett alapszabályzaton a következő években még több kisebb módosítást hajtottak végre, a jutalmazás átfogó rendszere azonban a kilencvenes évek végéig lényegében változatlan maradt. Az apróbb változtatások közül figyelmet érdemel egy 1967-ben elfogadott javaslat, amely a „tisztelőtű” – korábbi „érdemes” vagy „köztisztelőtű” – kolhoztagok számára (alkalmi) hozzáférést biztosított a gazdasági, szociális, kulturális, egészségügyi ellátórendszerhez:

„Erre a gyűlésre vár az a megtisztelő feladat – fogalmazott a kolhoz elnöke –, hogy a kommunista életforma egyik komoly intézkedéseit megvalósítsák. Alá kell húznunk ez csak a kezdet. Ugyanis ma történik meg a régebben, tisztelőtű kolhoztagnak nyilvánított öt idős kolhozistáknak: Kovács Géza forgalányi, Oláh István tivadari, Ari Károly péterfalvi, Molnár Péter farkasfalvi, Illés Gyula bökényi idős kolhozistáknak

– a kolhoz három kulcsának átadása. Első kulcs: – kulcs a kolhoz terményraktáraihoz szükségükre ingyen kap termést, kenyér és abraktakarmányt. Második kulcs: – kulcs a kolhoz garázsaihoz, ingyenes fuvarok élvezése. Harmadik kulcs: – kulcs a szociális, kulturális, egészségügyi jóléthez. A kolhoz által kért újság ingyenes megrendelése, évente egy szanatóriumi üdülés” (NJKHLR, 1967: 33).

A GAZDASÁGI-POLITIKAI ELIT PRIVILÉGIUMAI

Az 1960-as évek második felétől az egyre komplexebb termelési, adminisztratív, pénzügyi, szakmai tevékenységet folytató kollektív gazdaságokban kialakult egy olyan szűk vezetői réteg, amelynek jövedelme, életszínvonala, társadalmi presztízse, cselekvési lehetőségei stb. egyre karakteresebben elkülönültek a falu lakosságának más részétől. A péterfalvi kolhoz fizetési bérlis-tái alapján 1970-ben a helyi adminisztratív-gazdasági elithez a következő tisztségeket betöltő személyek tartoztak: 1 kolhozelnök, 1 pártbizottsági titkár, 2 agronómus, 2 állattenyésztési szakember, 3 állatorvos, 7 könyvelő, 1 közgazdász, 1 növényvédő mérnök, 1 munkügyi ellenőr, 6 gépkezelő technikus, 1 biztonságtechnikai mérnök, 2 farmvezető, 8 brigádéros és 31 lánkavezető. Ez a káderelit, a termelés gyakorlati feladatait végrehajtó parasztsághoz képest, számarányát tekintve abszolút kisebbséget alkotott. 1970. január 1-jén – azaz több mint két évtizeddel a szovjet megszállás és a kollektív termelési rendszer bevezetése után (!) – Péterfalván a kolhozban alkalmazott vezetőség mindössze 67 főből állt, amely a kollektív gazdaságban foglalkoztatottak összlétszámának (2729 fő) mindössze 2,4%-át tette ki (NJKHLR, 1970a: 1–14). Figyelemre méltó, hogy ez utóbbi csoportból csupán négy főnek volt felsőfokú iskolai végzettsége, közülük pedig kizárólag három fő (a főkönyvelő, az állatorvos és a biztonságtechnikai mérnök) töltött be szakirányú végzettségének megfelelő pozíciót. A gazdaság elsősorú vezetője, a kolhozelnök történelem szakos tanári diplomával látta el feladatait.

A nomenklatúra tagjainak kétharmadát (43 fő) a „munkásosztályból” felemelkedett (azaz többnyire paraszti származású) brigádvezetők, lánkások,²⁵ valamint gépkezelők tették ki, akiknek 69%-a csupán elemi iskolát végzett. A teljes káderosztály egyharmada (26 fő) a kommunista párt tagja volt, 4 fő pedig tagjelölt pozíciót töltött be. A csoport több mint felét (37 fő) kitevő pártonkívüli személyek – szinte kivétel nélkül – a legalacsonyabb tisztségű (brigádvezető, lánkavezető), iskolázatlan káderek közé tartoztak (NJKHLR, 1970a: 1–14).

A kollektív gazdaság szervezeti hierarchiájában különböző pozíciókat betöltő káderek, különösen az adminisztratív-gazdasági elit és az egyszerű kolhozparasztok közötti gazdasági, társadalmi egyenlőtlenségeket, egyéb tényszerű adatok hiányában, jól érzékeltetik a jövedelmi különbségeket szemléltető adatok.

25 A „termelői lánka” (ukránul: ланка виробнича) a kollektív gazdálkodási rendszerben a legkisebb (általában 10-12 főből álló) egységet, munkacsoportot jelölő kifejezés. Ez szervezetenként alá volt rendelve a termelői brigádoknak (rendszerint 4–6 lánkából állt egy brigád). Fő feladata a növénytermesztési – elsősorban kertészeti és zöldségtermesztési – munkálatok megszervezése és gyakorlati kivitelezése, elvégzése volt. A lánkatagok tevékenységét a brigádvezetők és az agrártermelést ellenőrző fontosabb szakemberek irányították (Pogrebnjak, Fedan, & Kolomijec, 1972: 101).

A péterfalvi kolhoz elnökének 1970-ben például 312 ledolgozott munkanap után összesen 5100 rubelt, azaz napi 16 rubelt fizettek ki. Ugyanebben az évben a vezetői-szakértelmiségi munkaköröket (elnökhelyettes, farm- és brigádvezető, könyvelő, agármérnök, közgazdász, nyilvántartó stb.) betöltő személyzet évente 3910–2440 rubelt keresett; jövedelmük naponta tehát 12,5–7,8 rubel közötti összeget tett ki. Ezzel szemben a mezőgazdaságban és az állattenyésztésben dolgozó kolhozparaszrok egy munkanapért járó bérezése 1961-ben 1,82 rubel, 1963-ban 3,2 rubel, 1965-ben 3,24 rubel, 1967-ben 3,42 rubel, 1970-ben pedig 4,35 rubel volt. Az említett, utolsó évben egy szakmunkás éves bére a traktorbrigádban 1196 rubel, az építőbrigádban 1021 rubel volt; az állattenyésztésben egy fejőnő 1323 rubelt, a növénytermesztésben egy mezei munkás 892 rubelt, egy fogatos pedig 713 rubelt keresett, amely kevesebb, mint fele – negyede – volt az adminisztratív-gazdasági elithez tartozó személyek fizetéseinek (NJKHLR, 1970b: 22–23).

A kollektív gazdaság alkalmazottjai között meglévő jövedelmi egyenlőtlenségeket azonban tovább növelték az elit számára a termelés fokozásáért járó fizetési prémiumok is, amelyek mértékét szintén a közülük megválasztott kolhozvezetőségi tanács tagjai határozták meg. A péterfalvi kolhozban – a vonatkozó jegyzőkönyvek tanúsága szerint – a mezőgazdasági termékek éves állami tervének túlteljesítése esetén minden egyes százalék után a kolhozelnök, az elnökhelyettes, a mezőgazdaság szakemberei, a főkönyvelő és a brigádvezető saját havi fizetésének 10%-át, a termékek eladása után pedig 5%-át kapta meg fizetési prémium formájában (NJKHLR, 1968b: 15).

A vezetőség erre az összegre – egy testületi döntés értelmében – abban az esetben is jogosult volt, ha a kolhoz: a) túlteljesítette a legfontosabb államilag meghatározott ágazatok gazdasági mutatóit a szemes termény, a hús, a tej és más termékek terén, b) innovatív termelési technológiákat alkalmazott, amelyek segítségével csökkentette a termékek előállításának költségeit, c) teljesítette a mezőgazdasági termékek éves eladási tervét a brigádokban, a farmon „függetlenül az egész kolhozban a terv teljesítésétől” (NJKHLR, 1968b: 16).

A gazdasági terv túlteljesítését a munkaerő perifériáján elhelyezkedő egyszerű munkások körében is megpróbálták anyagilag ösztönözni, hiszen az állam, termelési ágazatonként és foglalkozási csoportonként eltérő mértékű pótfizetés felszámolását írta elő. E juttatások abszolút és relatív értéke azonban alulmaradt a hivatali elit pótfizetéseivel képest. Ennek egyik oka, hogy a vezetőségi tagoktól eltérően a munkások pótdíjait rendszerint nem pénzben, hanem természetben (az előállított gabona, napraforgó, kukorica stb. terméshezama után) kapták meg, melynek minősége gyakran volt rossz.²⁶

A 3. táblázat Kardos Károly munkakönyvének adatait tartalmazza. Ebből világosan látható az egyszerű kolhoztagok számára évente kifizetett munkabérek és pótdíjak összege és strukturális felépítése. A dokumentum szerint 1960–1965 között az említett személynek 822 munkanapot számoltak fel, amivel összesen 625,7 rubel pénzjövedelemre tett szert. Ezt a kolhoz 6 év leforgása alatt (!) mindössze 6,67 mázsa búza-, 5,95 mázsa kukoricapótdíj felszámolásával égé-

26 „Meghallgatták: Bíró elvtársat, a kolhoz elnökét, aki elmondta, hogy az új búza magas nedvességtartalmú, ezért ajánlom, pótfizetesként kiadni előlegbe a munkanapokra 0,50 kg-ot. Elhatározták: kiadni pótfizetés pótlólag előlegbe a munkanapokra, 0,50 kg-jával búzát” (NJKHLR, 1966: 33).

szített ki, amely – egyéb mutatók hiányában – pl. az éves hektáronkénti termelési mutatókhoz viszonyítva – kifejezetten alacsonynak volt mondható. (Búzából a péterfalvi kollektív gazdaságban egy év alatt, 1960-ban például hektáronként 15 mázsát, 1965-ben 26,9 mázsát, kukoricából pedig 36,2 és 42,2 mázsát állítottak elő.)

Ezeknek a kiegészítő juttatásoknak a jelentőségét azonban leginkább az csökkentette, hogy ezeknek a pótdíjaknak a felszámolására számos esetben egész egyszerűen nem került sor, mivel azok tényleges kifizetését az adminisztratív elit különféle külső tényezőktől tette függővé. Az egyik, 1961-es vezetőségi határozat például kimondta, hogy amennyiben a kolhozban „valakit lopáson kapnak, mindenfajta pótfizetést meg kell vonni tőle” (NJKHLR, 1961b: 64). Ezt az alapvető egy évvel később már kiterjesztették a törvénysértő személyek családtagjaira is.

„Abban az esetben, ha valaki lopást, vagy bármilyen más törvényteleniséget követ el [...] függetlenül attól, hogy az adott személy dolgozik-e vagy sem, amennyiben a lopás bizonyított, vagy el van fogva a helyszínen, pótfizetést nem számolnak fel az adott család egyetlen tagjának sem” (NJKHLR, 1962: 13).

A kollektív gazdaságban elkövetett szabálytalanságok (lopás, hanyagság, károkozás, munkafegyelem megsértése stb.) miatt 1960–1970 között összesen 565 főt büntettek meg, ebből 90 személy esetében az elit fő- vagy mellékbüntetésként a megtermelt javak után járó pótdíjazás teljes megvonását szabta ki. Ugyanezek a szigorú szankciók vonatkoztak azonban azokra az alkalmazottakra is, akik el akarták hagyni az agrártermelést és a távolabbi (belső-ukrajnai) térségközpontokban, ipari nagyvárosokban próbáltak jobb munkakörülményeket és magasabb fizetéseket biztosító munkaköröket keresni. Ennek a munkavállalói csoportnak az elvándorlását korlátozta az az 1962. február 6-án elfogadott határozat, amely előírta, hogy „aki engedély nélkül hagyja el a kolhozban a munkát, ne fizessék ki neki a pótdíjazást” (NJKHLR, 1962: 2).

3. táblázat. *Kardos Károly (szül. 1902) munkakönyvének adatai (magántulajdon)*

Table 3. *Data of the Book of Work Owned by Károly Kardos (DOB: 1902)*

Év	Felszámolt munkanap egy évben	Kötelező munkanapminimum	Pénzfizetés (rubelben)	Búza	Kukorica	Napraforgó	Burgonya
1949	376	120	56,37	564	1428	188	225
1950	351	120	70,38	579	1056	35	141
1951	0	120	0	0	0	0	0
1952	255	120	57,41	207	244	17	0
1953	311	120	67,2	616	280	28	0
1954	455	120	227,5	296	637	0	0
1955	562	120	118	343	955	0	0
1956	448	120	201,6	358	537	0	358
1957	203	120	142,1	304	203	0	203
1958	270	120	175,5	162	189	0	162
1959	210	120	157,5	256	210	0	0

1960	236	120	118	118	189	0	0
1961	90	120	63	45	63	0	0
1962	183	120	164,7	183	183	0	0
1963	86	120	8,8	8	8	0	0
1964	73	120	97,2	81	51	0	0
1965	154	100	174	232	101	0	0

Forrás: a szerző saját szerkesztése, 2018

A kollektív gazdaságot vezető elit hierarchikusan felépített, szegmentált csoportot alkotott, ami meghatározta a csoporton belül kialakult egyenlőtlenségi viszonyokat és jutalmazási gyakorlatokat is. A nomenklatura első számú vezetője a kolhozelnök volt, aki az erőforrások, a földterületek, a munkaalkalmak, a javak termelése és redisztribúciója felett átfogó ellenőrzési jogot gyakorolt. Ezáltal pedig nem csupán a kollektív gazdaságban, hanem az azon kívüli térben, az állami intézmények egész lokális rendszerében a legnagyobb hatalmi, politikai autoritással rendelkező személy volt. A péterfalvi kolhoz traktorbrigádjának egykori vezetője a településen belüli hatalmi viszonyokra és az azt meghatározó társadalmi szereplőkre a következőképpen emlékezett vissza:

„Itt [a faluban – B. S.] tulajdonképpen a községházánál kellett volna lenni a hatalomnak. Nulla vót. Utána a pártnak, nulla vót. Utána jött a kolhoz, na avót az izé, mert ahun vót a pénz, ott vót a hatalom. Amikor Bíró Andor azt mondta, hogy így van, az úgy vót. Ű diktált. Érted? Se pap nem kellett ide, se pártszervezet, se községháza, se szakszervezet, se női tanács, csak ő, „единственно” [ejtsd: ‘jegyinsztvenna’ – B. S.], eyes egyedül” (K. J., 78 éves, magyar férfi, Tivadarfalva).

A gazdaság főkönyvelője, a fentiekhez nagyon hasonlóan, a lokális hatalmi hierarchia kapcsán úgy fogalmazott, hogy

„... a hatalom az vót, amit Bíró Andor mondott, nem amit a községháza. Én dógoztam a községházán is, de mi alárendelt szerepet játszottunk a kolhoznak. A kolhozelnök vót mindenféle a főnök, érted. A pártitkárt az elnök akkor b... meg, amikor akarta, lehülyézte, lemarháza Üvegest, közbe fonákul kellett vón lenni: a pártszervezetnek kellett vón felügyelni a gazdasági tevékenységet és irányítani. A járásba, meg a területen ez így is vót. Persze papíron nálunk is, de itt a kolhozelnök irányított mindent” (N. B., 74 éves, magyar férfi, Tiszapéterfalva).

Ennek az erősen szingularizált hatalomnak és presztízsnak a fenntartásában jelentős szerepet játszott, hogy a péterfalvi kolhoz elnöke kiterjedt hálózati tőkével²⁷ rendelkezett a regionális és országos politikai elit tagjai körében is. Bíró Andor 1963-tól 1990-ig (6 cikluson keresztül) az Ukrán Legfelsőbb Tanács tagja volt, ezenkívül megyei képviselő, a járási és falusi tanács tagja,

²⁷ A hálózati tőke fogalmaival kapcsolatban lásd Esser, 2008: 37.

valamint az SZKP XXIV., az UKP XXV. és XXVI. kongresszusának delegált képviselője. Széles körű elismertségét, megbecsültségét megfelelően jelzi, hogy a kollektív gazdaságban végzett munkáját a legmagasabb állami kitüntetésekkel ismerték el: megkapta többek között a Lenin-rendjelet (1971), a Népek Barátsága Érdemrendet, az Októberi Forradalom Érdemrendet, a Munka Vörös Zászlaja Érdemrendet (1973), az USZSZK népoktatásának kiválósága (1956), az SZSZKSZ népoktatásának kiválósága (1980), a Szocialista Munka Hőse (1971) címet. A hidegháború éveiben – a nagyüzemi kukoricatermesztés technológiájának tanulmányozása céljából – többhetes tanulmányúton vett részt az Amerikai Egyesült Államokban, ahol 1974. október 3-án Texas állam díszpolgárává választották.

A kolhoz formális intézményi struktúráján belül a kolhozelnök szűkebb köréhez (a lokális társadalom diskurzusa szerint a „bennfentesek”, „az elnök jobb kezei”, a „fejesek” csoportjához) csupán néhány kulcspozíciót betöltő személy (az elnökhelyettes, a főkönyvelő, a legfontosabb termelési részlegek, mint a téglagyár, a konzervgyár, a műszergyár, az állatfarm és kertészet vezetője) tartozott. Ennek a hivatali elitnek a tagjait különféle informális alkuk és csoportérdekek tartották össze. Ilyen „közös”, pragmatikus cél volt például az államilag meghatározott, irreálisan magas termelési tervek teljesítése, amit elsősorban törvénytelen, manipulatív eljárásokkal (hozzárás, az állatállomány, a földterület egy részének elrejtése, a veszteséges ágazatok költségeinek átvezetése a profitábilis ágazatok számlájára) lehetett elérni.²⁸ Ezek az illegális tranzakciók a hivatali elit különböző szintű összefogásával, aktív együttműködésével voltak csak kivitelezhetőek, amit jól illusztrál a gazdaság vezető tisztségviselőjével készített interjú egyik rövid részlete is:

„Járási szinten jött hozzánk egy ellenőrzés, egy komplex revízió. A növénytermesztésre külön, az állattenyésztésre külön, az iparra külön, a pénzügyre külön, a jogi pápírokra külön. Az ellenőrzést vezető főnök Kiss vót. Az eljött, megírta az aktot, az összes hiányosságot feltárta... de így mint te most, félfrkálta [egy lapra – B. S.] és beülték az irodába. Ott vót a főkönyvelő, meg Bíró Andor is. Beülték a vendégszobába, iszogattak, meg minden, akkor az elnök olvasgatta átalféle a jelentést, és ami nem pászolt neki azt kihúzta, vagy aláhúzta. De ennek az ára tudod mi vót? Egy emeletes házat épített a revizornak az elnök Szőlösön. Össze vót itt játszva mindenkivel. Az öreg mindent elrendezett. És mindig ez vót, sohse vót baj” (N. B., 74 éves, magyar férfi, Tiszapéterfalva).

Az állam kijátszását, ellenőrző funkcióinak kikapcsolását elősegítő informális alkuk – a részletek figyelembevétele nélkül – mind a kollektív gazdaságon belül, mind pedig a lokális és regionális elitnek közötti viszonyban kialakították a korrupciós hálózatok masszív, intézményes rendszerét (Jávor, 2015: 15). Ezeknek a hálózatoknak a működtetési költségeit (az illegális tranzakciókat végző hivatali elit kockázatvállalását, a lebukás elkerülése érdekében kifejtett túlórájukat, idejüket, lojalitásukat stb.) a kolhoz vezetősége a gazdaság erőforrásaiból, végső soron az állami vagyonból állította elő: a nyilvántartás elől elrejtett állatállományból (juh, sertés, szarvasmarha, baromfi) nemcsak az állami célokat (a központilag előírt mennyiségű gyapjú, hús, tej

28 Erről lásd részletesen Borbély, 2015.

stb. termelését) teljesítették illegális eszközökkel, de ezzel egyidejűleg ebből finanszírozták magát a korrupciós rendszert is.

A kolhoz állatfarmjain titokban tartott juh, sertés, szarvasmarha, baromfi, az eltitkolt földterületen megtermelt gabona, az ipari üzemekben előállított termékek (tégla, cserép, építőanyagok; befőtt, konzerv, bor stb.) egy részének feldolgozásából, eladásából és újraelosztásából a falusi, járási, megyei felső vezetés megvesztegetése, más szóval a különböző szervezeti szintű korrupciós hálózatok infrastruktúrájának kiépítése, fenntartása és gazdasági menedzselése zajlott.²⁹ Ezt a folyamatot, a számos idézhető példa közül, az alábbi két kiragadott szövegrészlet megfelelően illusztrálja:

„Bíró Andor mindenütt megcsinálta a fészket. Mert az elnök emberei csak vitték az autóval... az első titkárnak egy disznót, besózva, beizélve, vagy a befőttöt, megilyesmit. És ű ezeket az utakat megcsinálta. Ismeretség vót, tudod, és amikor osztották a fondot, nem adtak mindenkinek, hanem mondták, hogy például most a Szöllősi járás kap 20 traktort, hát nem 20 kolhoz vót itt, hanem vót harminc. Más könyörgött, érted... Másnak írták előbb a számlát, eridj baza, utald átal a pénzt, hozzad a számlát, utána megkapod az árut. Én meg mentem, rögtön, érted. Ilyen előnyünk vót, érted? A téglagyárat szereltük össze fele, elmentünk Kijevbe, présekért, ami préseli össze fele a masszát, érted. Elmentünk, kaptunk. Kolhoz Prikordonyik? Határör, áh, már mássziről köszöntek, mert tudták, hogy... De ez kente is a kereket, hogy ne nyikorogjon. Kente is a kerekeket” (V. J., 65 éves, magyar férfi, Tiszapéterfalva).

„A farmon felesleges disznót tartottak. Kellett az elnöknek, az elnökhelyettesnek, a farmvezetőnek – ha valaki jött, ebből levágták a disznót. Én elvittem a sok húst, mindig menni kellett Ungvárra, jött az újév, vagy valami ünnep, érted, állami ünnep, és akkor behíjt a kolhozelnök, megparancsolta O.-nak a kolbászcség igazgatójának... Olyan kolbászok, hogy nem láttam életembe olyat, ráncos vót a haja, amikor megszáradt rajta, tiszta húsbul. 5 kilós csomagokba, érted. És akkor vittem: ennek, annak, akinek be kellett adni. És akinek nem én adtam be, annak más vitte be.” (K. G., 68 éves, magyar férfi, Tiszapéterfalva)

Az illegális tranzakciók legalizálásáért és technicizálásáért cserébe (Jávor, 2015) a kolhozelnök szűkebb köréhez tartozó lokális elit tagjai a magas munkahelyi fizetések mellett különféle kiváltságokban részesültek. Az elnök esetenként nagyobb cselekvési lehetőséget, integritást biztosított számukra, szemet hunyt bizonyos vétségeik felett, sok esetben enyhébb büntetéseket szabott ki rájuk. Ezenkívül bizonyos keretek között lehetővé tette, hogy részt vegyenek az állami tulajdon informális reallokációjában:

²⁹ Többek között Ispán Ágota és Chris Hann kutatásai hívják fel a figyelmet arra, hogy az államszocialista korszakban kialakult korrupciós hálózatok (a tanácsi, járási, magasabb szintű vezetőkkel ápoltt szoros kapcsolatok) nem csupán a vidéki elit egyéni érdekeit szolgálták, de nagyon gyakran ez volt az elsődleges feltétele annak is, hogy maguk az érintett falusi települések és a szélesebb értelemben vett lokális közösségek erőforrásokhoz, termékekhez, hiánycikkekhez jussanak, illetve a felső szintű vezetőktől politikai támogatást szerezzenek gazdasági érdekeik érvényesítéséhez (Ispán, 2014; Hann, 2004).

„Akiknek az elnök szabad kezet adott azoktól mindtül bekellett szedni a pénzt. Akinek vót szabad kéz: I. Ö.-nek vót, M. E. bácsinak, de űk pénzelték is az öreget. Fircáknak legjobban, Borisznak, F. K.-nak legjobban, a farmvezetők, raktárnokoknak, ezeknek mindnek. Ebbül nekünk is adtak, érted. Ott a csicskákknak is adtak, nehogt azt hidd, mindenkinek” (V. J., 65 éves, magyar férfi, Tiszapéterfalva).

Az első számú vezető, a kolhozelnök és a hivatali elit közötti függőségi viszonyok, aszimmetrikus hatalmi kapcsolatok azonban ezeknek az informális jövedelmeknek az egyenlőtlen elosztásában is kifejeződtek. A gazdaság elnöke korlátlan hatalmi, politikai autoritása révén az állami vagyonnal kvázi „magánvagyon”-ként rendelkezett: a kolhoz erőforrásait gyakran használta saját céljaira, annak számlájára vett igénybe szolgáltatásokat, vagy jutott (ingyen)munkaerőhöz. Az építőbrigád vezetője munkásokat küldött az elnök háza körüli munkák, felújítások elvégzéséhez, ingyen biztosították számára a házépítéshez szükséges alapanyagokat, a traktor- és autópark brigadérosai – munkaidőben vagy azon kívül – gépjárműveket utaltak ki neki különféle fuvarozási, szállítási feladatokhoz. Arra is volt azonban példa, hogy a „*tővött káposztát, a befőtött konzervgyárban rakták be neki. Olyankor leállt a gépsor és csak neki csinálták. Amíg fel nem dőgoztak három-négy disznót, addig nem kezdődött el a munka a kolhozban*” (B. I., 66 éves, magyar nő, Tiszapéterfalva). A nagyobb profitot termelő ipari és agrárüzemek (a téglagyár, konzervgyár, műszergyár, kertészet) vezetői, az adott ágazat bevételeiből minden hónapban egy meghatározott összeget, „járdékot” vettek fel, illetve osztottak szét egymás között:

„Az elnöknek itt vót B. D., a kertészet vezetője, aki pénzelte, F. K. a téglagyár igazgatója, F. a konzervgyár igazgatója, G. P. a varroda vezetője, G. P. a mezőgazdasági brigadéros. Az elnökhelyettesnek vót egy másik csoport, az aztat ízélte, ő paládi bandával intézkedett. Egyszer kihallgattam űköt, jöttek ezek a főnökök és azt mondják, hogy Блять старик, какого хуя хочет, hogy mi az istent akar, mondja, hát én most adtam neki 15 ezer rubelt, érted? Mit akar már túllünk? Hát nem lehet, jön az ellenőrzés, minket is megb.nak. Be vót osztva: a konzervgyár az elnöknek dőgozott; a bökényi kertészet, a paládi kertészet, a műszergyár az elnökhelyettesnek. Beosztották egymás között, kapartak űk eleget” (K. J., 78 éves, magyar férfi, Tivadarfalva).

A hivatali elit szintjén megfigyelhető illegális jövedelemszerző stratégiák azonban mennyiségi, minőségi és formai jegyeiket tekintve egyaránt jelentősen különböztek a szervezeti hierarchia legalján elhelyezkedő kolhozparasztkok körében kialakult informális technikáktól.³⁰

A fent bemutatott anyagi, jövedelmi különbségek alapján azonban úgy tűnik, hogy a termelés fő haszonélvezője nem a munkásosztály, hanem sokkal inkább a kollektív gazdaságot vezető elit (kolhozelnök, helyettesek, farm-, részleg- és üzemvezetők, brigadérosok) volt, amely kivéte-

30 A hivatali elit korrupciós hálózatai és az egyszerű alkalmazottak körében kialakult (kényszerszerű) túlélési stratégiák közötti minőségi különbséget a hétköznapi diskurzusok is jelölik, amelyek szerint a nagyberek „kapartak”, „markoltak”, „nagyételbe loptak”, a kisemberek csak „csíptek-loptak”, „elvittek-egy két zsákkal”, „megfotak ezt-azt, amit lehetett”.

lezett helyzeténél fogva monopolizálta a gazdasági javak előállítását és újraelosztása feletti ellenőrzést, ezáltal pedig aránytalanul nagy előnyökre tett szert (Bartha, 2017: 10).

A GAZDASÁG ÉLENJÁRÓINAK PRIVILÉGIUMAI

A kolhoz vezetőségi gyűléseinek 1961 és 1971 között keletkezett irattermése alapján az adminisztratív-bürokratikus elit, a gazdaság mindennapi működésével kapcsolatos kérdések mellett, összesen 243 (93,5%) fegyelmi és 17 (6,5%) jutalmazási ügyet tárgyalt. Ennek keretében hozzávetőleg 566 kolhoz munkás megbüntetésére és legkevesebb 98 személy megjutalmazására, anyagi és/vagy erkölcsi jellegű elismerésére került sor.³¹

Ezekből – a sok tekintetben esetleges és szegényes – településszintű adatokból a kolhozban alkalmazott jutalmazási technikáknak két fontosabb típusa rajzolódik ki. Az elsőbe – külső, formális szempontok alapján – olyan jutalmazási rituálék tartoznak, amelyek legfontosabb célja az új, „szocialista” munkaethosz megszilárdítása és intézményesítése, más szóval a kolhoz munkások *gazdasági* magatartásának szabályozása volt.

1960–1970 között a jutalmak háromnegyedét (72,2%-a) a munkaversenyek győzteseinek, a termelési láncok, brigádok és üzemszervek roham- és élmunkásainak osztották ki. Az elismerések, kitüntető címek és privilégiumok további negyedét (21,7%-át) az új termelési forma regulatív szabályait követő, annak maradéktalanul engedelmessé – a hivatalos diskurzus szerint „becsületesen”, „kitartóan”, „tisztességesen dolgozó” – kolhozistáknak és idősebb dolgozóknak ítélték oda.³² Ilyen cselekedetekért a vizsgált 10 éves periódusban mindössze három alkalommal (3,6%) osztottak ki jutalmat a kolhoz alkalmazottainak.

Az elismerés politikájának másik – a fentiekől eltérő – csoportjához sorolhatjuk a dolgozók szűkebb értelemben vett politikai-ideológiai nevelését, kommunista identitásának megerősítését szolgáló eljárásokat, illetve szimbolikus gesztusokat. A kolhozelnök javaslatára a vezetőségi ta-

31 Az 1960-as években kiállított jegyzőkönyvekben nagyon gyakran előfordul, hogy a megbüntetett vagy megjutalmazott személy(ek) kiléte nem tisztázott, másrészt az elkövetők száma, adatai sok esetben nem kerültek rögzítésre, ami lehetetlenné teszi e korabeli gyakorlatok pontos kvantifikációját. A kérdéses szöveghelyeknél a megbüntetett/megjutalmazott személyek számát mindig eggyel (tehát a konkrét eset számával) növeltem. Ezáltal az elemzésben használt faktikus adatok pontatlanok. Reményeim szerint azonban – mindentől függetlenül – a vonatkozó adatok az általánosabb tendenciák ábrázolására így is alkalmasak.

32 A kolhoz vezetőségi ülésének tagjai elhatározták, hogy „a *tiszteletbeli kolhoztagoknak* ki kell adni ingyen évente 3 mázsa szemes terményt, két teherautót a tüzelő beszállításához, 2 újságot (egy területi és egy járási), egy beutalót a pihenőotthonba, ingyen belépőt a kolhoz fürdőjébe” (NJKHLR, 1968b: 6). Ritkábban fordult elő, de esetenként megjutalmazták az új jogi normák védelmét (pl. munkahelyi lopásokat, a rossz minőségben végzett munkát, a károkozást stb. megakadályozását) végző személyeket is. „Meghallgatták: Demjén József mezei őr jelentését, aki elfogta Ocskai Istvánt 6 kg almával. Elhatározták: Ocskai Istvánt figyelmeztetni, és az őrnek Demjénnek két munkanap jutalmat adni a jó őrségért” (NJKHLR, 1961b: 27). A kolhozvagyont megőrzéséért „kiadni Gődény Ferencnek az egyszeri pénzjutalmat 5 rubel értékben” (NJKHLR, 1968b: 7).

gok elhatározták: „Beerősíteni az ajándékok kiadását a komszomol³³ esküvőkre. Székely Gábornak 90 rubel értékben és Balogh Árpádnak 52 rubel 72 kopek” (NJKHLR, 1962: 43). Vagy:

„Meghallgatták: Bíró elvtársat a kolhoz elnökét, aki mondta, hogy ki kell utalnunk a meghalt kommunisták, Egressy Pál és Bodó Lajos sírjának rendbehozatalára szánt összeget. Elhatározták: kiutalni a pénzt a sírok rendbetételére. Egressy Pálnak és Bodó Lajosnak 20 rubelt/fő, azaz 40 rubelt” (NJKHLR, 1965: 22).

Ezek a ritkábban előforduló gyakorlatok a jutalmazási ceremóniáknak elenyésző részét, mindössze 2,4%-át tették ki.

A következőkben – a fent bemutatott kedvezményezett csoportok közül – csupán a szocialista munkaverseny-mozgalom résztvevőivel: a vidéki élmunkásokkal, pontosabban azok előjogaival és kötelezettségeivel foglalkozom részletesebben.

A megszállt kelet-európai országokban, ennek megfelelően Kárpátalján is az újonnan kialakított politikai, gazdasági rendszer működési zavarait különféle kampányokkal próbálták ellensúlyozni. Az egyik ilyen, a termelési kvóták teljesítését, az előállítási költségek csökkentését, a munkamorál és munkafegyelem javítását, valamint az új munkaszervezeti formák megszilárdítását szolgáló technika a rohammunkás-, később élmunkásmozgalom („ударник”) volt, amely a munkaszombat, a közmunka, a munkásversenyek rendszerével együtt a lakosság mobilizálásának általánosan elterjedt szerepmodellje volt minden egyes kommunista országban (Siegelbaum, 1990). Ukrajnában a szocialista munkaverseny és rohammunkás-mozgalom az 1920-as évek végén bontakozott ki az ország keleti, nehézipari övezeteiben (Donyeck, Luhansz, Zaporosze, Herszon), és fontos szerepet játszott az első öt éves terv (1928–1933) termelési terveinek megvalósításában (Referyer, 1950). Tömegmozgalommá azonban csak 1935-től, a sztahanovizmus bevezetésétől vált, ami az ország nyugati felében és Kárpátalján csak a térség 1944 utáni szovjet megszállását követően kapott nagyobb lendületet.

Az általam vizsgált térségben, Kárpátalja Nagyszőlősi járásában 1961-ben összesen 4331 fő vett részt egyéni és csoportos munkásversenyben (4. táblázat). Ennek a munkáselitnek több, mint háromnegyede (82%-a) az iparban, kevesebb, mint negyede a mezőgazdaságban (15,8%-a), elenyésző része (2,1%-a) pedig a tercier szektorban dolgozott.

33 A „komszomol” orosz eredetű jövevényszó, amely eredetileg a «Комуністичний Союз Молоді» kifejezés (magyarul: „Kommunista Ifjúsági Szövetség”) betűszavának átvételéből származik.

4. táblázat. „A kommunista munka kollektívái” és „A kommunista munka élenjárói” címért folyó munkaverseny a Nagyszőlősi járásban (1961. 09. 01.)

Table 4. A Work Competition for the Awards of „Collectives of Communist Work” and „Leading-edge Workers of Communist Work” in the District of Nagyszőlős (09. 01. 1961)

GAZDASÁGI SZEKTOROK	„A KOMMUNISTA MUNKA KOLLEKTÍVÁI” CÍM					„A KOMMUNISTA MUNKA KÁ ÉLENJÁRÓI” CÍM		ÖSSZESEN
	Versenyeznek a címért		Ebből: már megkapták ezt a címet		Verse- nyeznek ezért a címről	Ebből: már megkapták ezt a címet		
	kollektívák száma	a bennük részt vevő személyek száma (fő)	kollektí- vák száma	a bennük részt vevő személyek száma (fő)				
I. IPAR								
a) brigádok	38	310	11	109	0	0	0	468
b) munkarészlegek	0	0	0	0	117	40	40	157
c) cégek	20	513	5	204	0	0	0	742
d) egész üzemek	7	2071	1	107	0	0	0	2186
Összesen (a, b, c, d sorok)	65	2894	17	420	117	40	40	3553
II. MEZŐGAZDASÁG								
e) lánkcsoportok	11	213	2	30	0	0	0	256
f) brigádok	6	87	1	23	0	0	0	117
g) farmok	10	206	2	48	0	0	0	266
h) munkarészlegek/osztályok	1	7	0		33	5	5	46
Összesen (e, f, g, h sorok)	28	513	5	101	33	5	5	685
III. SZOLGÁLTATÁSOK								
i) közétkeztetés és kereskedelem	12	51	2	14	13	2	2	94
ÖSSZESEN (I., II., III.):	105	3458	24	535	163	47	47	4332

Forrás: saját szerkesztés a KTÁL, fond 454, opisz 11, ügyirat 127. 29. alapján, 2018

Ugyanebben az évben, 1961. december 29-én a péterfalvi kolhozban összesen 40 élmunkást tüntettek ki; kiemelkedő gazdasági tevékenységükért cserébe a gazdaság vezetőitől az alábbi ajándéktárgyakat kapták:

- „1) Férföltöny: *Molnár Lászlónak, idős Szajnik Mihálynak, Ungi Pistának, Csapóci Pálnak, Kádár Menyusnak, Sárközi Zoltánnak, id. Matuz Andrásnak, Vincze Andrásnak, Hadady Gábornak, Molnár Péternek, id. Bartha Jóskának, Dolinszkij Jánosnak, Bodó Lajosnak*
- 2) Ruhaanyag: *Kormos Máriának, Urbán Ilonkának, Csoma Saroltának, Magyar Emmának, Bocskor Ágnesnek, Tóth Irmának, Farkas Elzának.*
- 3) Férfi ing: *Derbák Lászlónak, Szarka Miklósnak, Pák Sándornak, Csele Pálnak, Tárkányi Józsefnek, Mondics Pálnak, Kocsis Imrének, Cigus Mihálynak, Sándor Lajosnak, Sárközi Kálmánnak, Homoki Gyulának, Lakatos Mihálynak*
- 4) Téli sapka: *Kabai Bélának, Badanovics Mihálynak, Főris Károlynak*
- 5) Ébresztő óra: *Balogh Ferencnek, Seres Zsigmondnak*
- 6) 6 db töltőtoll: *Váradi Vilmosnak és Papp Zsigmondnak.*
- 7) Borotvakészlet: *Virág Istvánnak. Az összes ajándék értéke rubel.*
- 8) *Ezen kívül cukorkát szétosztani 15 kislány között, akik a dohány lánkában dolgoznak, összesen 4 kg-ot”* (NJKHLR, 1961b: 45).

Az említett személyek döntő többsége a munkaerő-problémákkal és alacsony produktivitással küzdő gazdasági ágazatokban dolgozott (Horváth, Majtényi, & Tóth, 1997: 30). A péterfalvi kolhozban ilyen problémás területnek számított például az agrártermelésen belül a nagyüzemi dohánytermesztés, ahol az alacsony munkabérek és állami felvásárlási árak, a nehéz kézi (fizikai) tevékenységek és a rossz munkakörülmények stb. miatt a termelés az 1960-as évek elejétől az 1970-es évek közepéig mindvégig veszteséges maradt. Ezekben az években az adott ágazaton belül a munkások változatos informális technikákkal – lopás, színlelt munkavégzés, igazolatlan hiányzás, önkényes kilépés, munkaerő-visszatartás stb. – adtak hangot gazdasági elégedetlenségüknek, amiről több korabeli forrás is tanúskodik.

Az egyik, 1967-es jelentésben például több ellenőrző bizottsági tag a munkafegyelem terén kialakult tarthatatlan állapotokról számolt be:

„Papp elvtárs szerint az 1. sz. brigádban nem tartják be a munkafegyelmet. [A munkások csak] néznek egyik a másikra, ha ő nem megy dolgozni a dohányba, akkor én se megyek. [...] A lánkáknak minden nap át kell mérni a megkapált területet, hogy ki mennyit teljesített. Egyes kolhoztagok nem mennek ki rendszeresen a munkába, csak azokban az esetekben, amikor jól lehet keresni. Felszólalt: Demeter János lánkás. Én nem akarom ismételni azt, amit a brigádéros elmondott. Az én lánkámban úgy, mint a több lánkába a munka csak 50%-ra van teljesítve” (NJKHLR, 1967a: 32).

Egy másik szöveghelyen a kolhoz agronómusa szintén hasonló problémákat említett, elmondása szerint:

„... gyakran van a mezőn, a kertekben és látja, hogy a fegyelem nagyon rossz. A munkások kimennek a mezőre 9 órától fél 10-ig, meggondolják, ki hol fog dolgozni, úgyhogy a munkát 10 órakor kezdik csak el. Aztán ebédszünet, amely náluk 1 órától 5 óráig tart. Mikor dolgoznak? [...] Már ültetni kell a paprikát, de a lánkasok várják, mit mond a brigadéros. A brigadérosok nem tudom mit várnak?” (NJKHLR, 1969b: 2).

A kolhoz alkalmazottai körében kialakult munkaerő-elvonási technikákat a gazdaságot irányító elit különféle fegyvelmező eljárással próbálta mérsékelni: a) intézkedéseket hoztak például a termelés gépesítésének fokozása érdekében, b) igyekeztek bevonni a munkaigényes növénykultúrák termesztésébe a lakosság inaktív (nyugdíjas, kiskorú) tagjait,³⁴ c) növelték a dolgozók körében végzett ideológiai munkát, d) valamint számos egyéb megszorító intézkedést hajtottak végre. Ez utóbbira példa, hogy 1967-ben mindenhol bevezették a „fekete táblát”, ahová a rosszul dolgozó munkások nevét jegyezték fel (NJKHLR, 1968b: 23), szigorították a munkaidő szabályait és felemelték a heti munkaidőt,³⁵ az egyéni munkahelyi vétségekért kiszabott büntetéseket kiterjesztették a lánka és brigádcsoportok minden tagjára is stb.).³⁶

Az agrártermelés fejlesztését a büntetésekkel párhuzamosan természetesen különféle „pozitív”, jutalmazási gyakorlattal is megpróbálták ösztönözni. A kolhoz elnöke 1966. október 28-án arra kérte a vezetőségi tagokat, hogy „értékes ajándékot vásároljanak a kolhoz lánkasának, Balogh Dániel elvtársnak, aki elsőként fejezett be a kolhozban minden betakarítási munkálatot, elsőként adta le a dohányt az államnak magas minőségben, 14 rubel 86 kopejkájával mázsánként. Elhatározták: megajándékozni arany karórával 150 rubel értékben (NJKHLR, 1966: 58). Két évvel később, 1968. február 9-én ezt a gyakorlatot már általánosabb érvényű szabályként fogalmazták meg. Ettől az évtől azoknak „a lánkasoknak, akik a kolhozban az első három helyet kapták a szocialista versenyszerződés teljesítése terén, a kolhoz számlájára a következő értékes ajándékokkal kell kitüntetni: az első helyért arany karórát, a második helyért egyszerű karórát, a harmadik helyért tranzisztoros rádiókészüléket” kell számukra adományozni (NJKHLR, 1968b: 13). Az elvégzett munka minőségének javítása érdekében ugyancsak 1968-ban az elnök

34 Például határozatot fogadtak el arról, hogy: „... felvilágosító munkát kell végezni a nyugdíjasok, az öregek körében, be kell vonni őket a mezőgazdasági kultúrák megművelésébe (NJKHLR 1967a: 36), ezenkívül „... be kell tanítani 10 kislányt, hogy gépesítve tudják elültetni a dohányt két váltásban. Terv szerint gépesítve 50–60 ha-t kell elültetni” (NJKHLR, 1968b: 23).

35 Az egyik, 1967-es határozat szerint: „A munkát meg kell kezdeni nem később, mint reggel 9 óra és befejezni nem korábban, mint este 9 óra. [...] Amikor pihennek az emberek az ebédidő alatt, ne aludjanak a kolhoz burgonyavetésén és így tovább, ki legyen téve a tábla a felirattal: „megtiltva”. Egy másik, 1969. május 4-ei ülésen a falu kolhozelnöke már azt ajánlotta a vezetőség tagjainak, hogy „az egyszerű kolhozisták számára, a munkafegyelem megjavítása érdekében ajánlja felhatalmazni a könyvelőiséget, hogy levegye a pótfizetést azoknak a kolhozistáknak, akik megszegik a munkafegyelmet. Elhatározták: szigorúan betartani a munkafegyelmet és a munkarendet. 2. A munkát a mezőn 9 órától kezdeni /”moszkvai idő”/ dolgozni 14 órát. 12 órától 12.30-ig szünet, 14-től 16-ig ebédszünet és 16-tól 20 óráig dolgozni” (NJKHLR, 1969a: 8).

36 „A minőségtelen munkáért levonni a pótfizetést nemcsak az egyes kolhoztagoktól, hanem az egész lánkától, felhatalmazni erre a könyvelőiséget. A munkafegyelem megsértéséért szigorú intézkedéseket foganatosítani” (NJKHLR, 1969a: 9).

javaslatára felállítottak egy bizottságot, amelynek egyebek mellett az volt a feladata, hogy elemezze a munkacsoportok tevékenységét és „a három legjobb lánknak egy-egy teherautót utaljon ki a Kárpátokba kirándulásra” (NJKHLR, 1968b: 10).

A dolgozók munkateljesítményét és munkavégzésének minőségét értékelő (analitikus) büntető és jutalmazó gyakorlatok exponenciális növekedése ellenére, a mezőgazdasági munkák rossz eltartóképessége és alacsony bérszínvonala miatt, a kolhozparaszatok egy jelentős része azonban továbbra sem dolgozta le a kötelező munkanapminimumot (a nők esetében általában évente 100, a férfiaknál 120 napot), illetve távol maradt a kollektív termeléstől. 1966-ban 38, 1967-ben 62, 1968-ban pedig 194 fő nem teljesítette a mezei és zöldségtermesztő, valamint a traktor- és gépkocsivezető brigádokban a központilag meghatározott minimális munkanapot (NJKHLR, 1968b: 62).

A dohánytermesztés területén mutatkozó nehézségek, a hektáronként és brigádonként is alacsony terméshozamok kapcsán a péterfalvi kolhoz elnöke 1967-ben kifejezett elégedetlenségének adott hangot, amikor arról beszélt, hogy a kialakult jelenségre

„nincs elfogadható magyarázat, mint ahogy nincs elfogadható magyarázat arra sem, hogy egyes csoportok hamar leadták a megtermett dohányt, másoknak még januárban is volt mit leadni. Ez azzal magyarázható, hogy egyes csoportvezetők, mint Balogh Dani, Szabó József, Szakadáti, Demeter és mások kihasználták a megfelelő időt, okosan, serényen, míg mások elkényelmeskedték, pató páloztak, s nem szedték le megfelelő időben a dohányt. De legalább, ha belátták volna hibájukat, belátnák, hogy elaludtak, ahelyett mindenféle csúfsággal szidalmazták Danit, hogy Daninak azért vették be a dohányját, mert a beváltó tiszteknek tyúkot, kakast, tojást, dugotgacsit, meg egyebeket hordott. Természetes ez rágalom, de ha így is volna, a haszon kedvéért ki akadályozza meg a többi csoportot, vagy a csoportvezetőt, hogy egy-egy dugott liba máját áldozná a dohány javára. Azt hiszem, ezt nem tiltja az alapszabály” (NJKHLR, 1968c: 9–10).

Amint az az idézetből is látható, a központilag meghatározott termelési és állami eladási terveket az élmunkások a dohánytermesztés területén más ágazatokhoz hasonlóan többnyire csak manipulatív eljárásokkal, csalással tudták teljesíteni. Erre közvetlenül utal egy másik élmunkás, Szakadáti László esete is. A nevezett személyt 1968. február 6-án a kolhoz vezetősége egy arany karórával jutalmazta a dohánytermesztésben elért gazdasági teljesítményéért, ennek ellenére néhány hónappal később az általa elért eredmények azonban már kifejezetten diszkreditáló kontextusban jelentek meg. A kolhozelnök a dohánytermesztőknek írt körlevelében arról számolt be ugyanis, hogy „egyes csoportok munkásai a becsületes munka helyett csalással, az állam becsapásával próbálkoznak”. Ennek kapcsán negatív példaként említette, hogy 1968. augusztus 16-án

„Szakadáti László és csoporttagjai felelőtlenül be akarták csapni a »dohányváltót«. Kilenc bál dohányt szállítottak be, s mind a kilencet vissza is hozták. Az ok az, hogy a bedolgozandó dohányból a zöld kacskukat nem válogatták ki. Természetesen csalafintaságukat leleplezték, s az összes dohányt visszautasították” (NJKHLR, 1969d: 33).

A több évig tartó sztahanovista és élmunkásmozgalom ellenére, a dohánytermesztés alacsony produktivitása jelentősen nem változott. Az 1970. évi beszámolóban a kolhozelnök csatlódottságának adott hangot, és szomorúan jegyezte meg, hogy továbbra is

„határozott nehézségeink vannak a dohánytermelés terén. A múlt évben 150 ha területen termeltünk dohányt és erről leadtunk az államnak mindössze 498 mázsát. Ez azt jelenti, hogy hektáronként 4,2 q-t termeltünk. Hogy még teljesebb legyen a kép meg kell mondanunk, hogy egy mázsa dohány önköltségi ára 257.19 rubel volt, míg az értékesítéskor 203.70 rubelt kaptunk. Tehát a január 1-ig leadott 395 mázsa dohányra is ráfizettünk 23.721 rubelt. Hol a nem megtermelt hektároknak a ráfordított költsége? És ez így megyen az utóbbi időben évről évre” (NJKHLR, 1970c: 8).

A gazdasági sikertelenség miatt a kolhoz vezetősége az ágazatban alkalmazott termelési és munkaszervezeti formák átfogó reformjára kényszerült. Az 1960-as évek második felétől kísérleti jelleggel bevezették a kolhozba a részes művelést (lokális szóhasználat szerint: a „feles dohányt”), aminek hatására a településen minden évben nőtt az önállóan gazdálkodó, családi munkaszervezetben végzett dohánytermesztés jelentősége: 1967-ben még csak 7, 1968-ban 19, 1969-ben pedig már több, mint 200 család termelt feles dohányt (NJKHLR, 1969b: 10).

A részes műveléssel gondozott dohányföldeken a kolhoz 15,4 q/ha átlagos terméshozamot ért el, ami 5,3–8,4 mázsával haladta meg a kollektív módszerrel végzett termelést, így 1974-től a gazdaság teljes egészében áttért az új művelési módszerre (NJKHLR, 1973: 11). Mindebből úgy tűnik, hogy a kolhozparasztok nem pusztán elszenvedő, passzív alanyai voltak az erőszakos, centralizált nagyüzemi termelésnek, hiszen bizonyos technikákkal (a munka szabotálásával, a termelési eredmények rontásával, rossz minőségű munkával, a munkahely és/vagy a termelés elhagyásával) módosításokat eszközöltek az egész rendszeren: az 1945 előtti magántulajdon, a tradicionális családi kisüzemi termelés részleges visszaállításával változtatásokra kényszerítették az államot.

A helyi elit ezt a változást természetesen nagyon hamar beépítette a kialakult gazdasági egyenlőtlenségek rendszerébe, és felhasználta az új termelési formát meglévő anyagi előnyeinek növeléséhez. 1969-ben, miután a részes művelés bizonyította eredményességét, a kolhoz vezetősége saját anyagi érdekeinek megfelelően módosította a dohánytermesztésért járó pótdíjazás szabályait. Ezek szerint

„... ha teljesítették a tervet a szerződéses dohányból, pótfizetést kell felszámolni a kolhoz elnökének 600 rubel értékben. A kolhoz elnök helyettesének, a fő szakembereknek, a főkönyvelőnek és helyettesének pótfizetést számolni fel a dohányért, fizetésük %-os arányában a kolhoz elnök havi fizetéséhez viszonyítva. A kolhoz dohánytermesztése vezetőjének felszámolni pótfizetést 300 rubel értékben és a mezei brigád brigádosainak 200 rubelt a havi fizetésükhöz mérten” (NJKHLR, 1970d: 65).

A szocialista munkaversenyből és a különféle aktivitási mozgalmakból – ahogy azt a fent kiragadott példák is bizonyítják – a kolhozvezető elit jelentős hasznot húzott: a gazdasági tervek informális vagy tényleges túlteljesítésével, a termelési mutatók fokozásával, az új munkamódszerek alkalmazásával stb. a vezetőség tagjai komoly anyagi előnyökre (pótfizetési előlegekre,

fizetésemelésekre) tettek szert. Ezek a gazdasági érdekek egyszersmind magyarázatot szolgáltatnak arra is, hogy a kolhoz mindennapi működését irányító személyek (kolhozelnök, gyár- és üzemvezetők) miért igyekeztek nagyon gyakran a végtelékig fokozni a szocialista versenyt a termelés különböző szintjein: a kolhozparasztok, a lánkáék és brigádok, az ipari üzemek és az egyes kollektív gazdaságok között.

Az élmunkások a tárgyi ajándékokon kívül különféle anyagi juttatásokban részesültek, bár ez az előbbinél kevésbé volt jellemző. A vizsgált 10 éves periódusban kitüntetett 98 kolhozmunkás között összesen 1725 rubel egyszeri fizetési prémiumot osztottak szét. Ezenkívül 1968-ban – a kolhoz megalakulásának 20. évfordulója alkalmából – azoknak a kolhoztagoknak, akik a legutolsó 3 évben ledolgozták a kötelező munkanapminimumot (a nők esetében 210 munkanapot, a férfiaknál 300 munkanapot) a kolhoz vezetősége 20 ezer rubel értékben vásárolt ajándékot. A jegyzőkönyv szerint „az ajándék kollekciójába tartozik a kolhoz albuma is”, amelyből a gazdaság számára 6000 darabot vásároltak. Ezenkívül határozatot fogadtak el arról, hogy az ünnepségre „meg kell rendelni az ungvári népi énekkart koncert céljából, továbbá két zenekart. Az ünnepi gyűlés után nov. 17-én fogadást kell adni az élenjáró kolhozistáknak és a meghívott vendégeknek a bökényi kultúrházban kb. 200 személy részére” (NJKHLR, 1968a: 21).

Az élmunkások számára a vezető elit bizonyos előjogokat biztosított a munkamegosztás területén is. Az 1960-as évek közepétől a termelési folyamatok gépesítése, valamint a fizikai munka szerepének csökkenése a településen foglalkoztatási válság kialakulásához vezetett. Ezt a problémát a péterfalvi kolhozban a kiegészítő ágazatok fejlesztésével próbálták mérsékelni, aminek fontos elemét képezte a kézműipari termékeket előállító szuvenirgyár, kosár- és korsófonó üzem kapacitásának fejlesztése is. A vezető elit kezében ez komoly zsarolási potenciált jelentett: a kiegészítőüzemekben csupán azok („a becsületes”, „jó” kolhozisták) kaphattak munkát, akik a hatalom normáit követték és legitimálták a kollektív termelési rendszert. Erről tanúskodik az egyik 1968. december 8-án hozott vezetőségi határozat is, amely szerint a téli hónapokban a gazdaság kosárfonó üzemében „elsősorban azokat a kolhozistákat kell [munkával] – B.S.] lekötönni, akik becsületesen dolgoztak egész évben”, azoktól a kolhoztagoktól pedig „akik már bekezdelték maguknak a vesszőt és megkapták előre az üvegeket, el kell venni tőlük részben vagy egészben olyan mértékben, ahogyan részt vettek a kolhozi termelésben nyáron” (NJKHLR, 1966: 61). Az elit a munkásság pozitív viszonyát, támogató attitűdjét a kollektív gazdálkodással szemben azonban nem csupán anyagilag, hanem bizonyos jóléti fogyasztási cikkek, presztízsjavak segítségével is megpróbálta serkenteni. Az élmunkásoknak, pontosabban „azoknak a kolhoztagoknak, akiknek a családja becsületesen dolgozott a kolhozban” 1962-ben ingyen, másoknak ellenben 3 rubel 50 kopekért vezették be a rádiót (NJKHLR, 1962: 1).

A kollektív gazdaságban dolgozó élmunkások informális és formális díjazásának ez a rendszere – a részletek figyelembevétele nélkül – fokozatosan alakította ki a *munkahelyi behízselgés kultúráját* (*culture of adulation of work*), és létrehozta azokat a besúgó hálózatokat, amelyeken keresztül a termelést irányító vezetőségi tagok, gyár- és üzemvezetők, valamint a gyakorlati tevékenységért felelős brigadérosok, csoport- és lánkavezetők bizonyíthatták az új rendszer iránti lojalitásukat, illetve részt vehettek annak kiépítésében és megszilárdításában (Baković, 2015: 37). Mindezt alátámasztják a korszakra vonatkozó narratívák, visszaemlékezések is. Ezek szerint a gazdaságot irányító elit az élmunkásokkal szemben az 1960-as években két fontosabb elvárást támasztott.

Az egyik az extraloyalitás, pontosabban a hatalom céljait és normáit maximálisan elfogadó, azt legitimáló hozzáállás keretei között elvégzett munka (a hatalom „kiszolgálása”, illetve a teljes körű „engedelmesség”). Az egyik interjúalany megfogalmazása szerint:

„Aki az elnököt szolgálta: M. Endre, E. Gabi, V. László, H. Csaba – ezek mind szívvel-lélekkel dolgoztak. Másképp nem maradhattak meg. Nem lehetett csak úgy, ím-mel-ámmal. Ha valakit föbbe kellett vón baszni, akkor föbbeb.szta vón. Nem is egyszer vót, hogy meg kellett verni valakit és megverték. Ajaj, B. Pista, farmvezető... Az, ha kellett vóna, vért ivott vón akárből. Először is ezeknek minden utasítást végre kellett hajtani. Nem szabotálták munkával, hogy fogok ezt meg azt. Olyan nincsen. Az vót az első része: munka orrvérzésig. A munka...” (B. F., 65 éves, magyar férfi, Tiszapéterfalva).

A másik, a hatalom érdekében alkalmazott tudástermelés:³⁷ a gazdaság hatékonyságát ellehetetlenítő, azt akadályozó cselekvésformákkal, magatartásokkal és az ezeket megvalósító személyekkel kapcsolatos információk összegyűjtése, megosztása, közlése és azok felhasználása a kollektív gazdaság büntetési-fenyítési technikáihoz:

„És ezt [„az orrvérzésig” végzett munkát – B. S.] még megtették azzal, hogy igen, én vagyok a faszta fiú, én elmondom azt, aki csinált vagy nem csinált valamit, vagy valami. Meg rá vót bízva: figyelj csak arra a faszira, hogy ottan miért kevesebb a tej vagy valami... hogy lopják, vagy mit csinálnak. Hát beárulta. Ha kávéztunk, vagy ittunk valamit, ha valamit mondtál nekik, hát képesek vótak éjszaka bemászni az el-nökhöz, vagy az elnökhelyetteshez, mert nekik szabad bejárásuk vót. És azok már másnap tudták... Ha éjjélkor mentél haza, reggel már tudták” (B. F., 65 éves, magyar férfi, Tiszapéterfalva).

Egy másik interjúrészlet szerint:

„Vótak neki besúgói, nem is egy... Andor az már reggel tudta, hogy az, meg a másik ember mit csinált és akkor már hivattatott. Te-te-te tegnap mit csináltál? Fennakad a szeme, hát honnan tudja, mikor senki nem vót ott? Tudták-látták. Sohse tudta az ember, hogy honnan fázik” (B. B., 75 éves, magyar férfi, Tiszapéterfalva).

E szolgáltatásokért cserébe az elit az élmunkásoknak különféle informális előnyöket biztosított. A kollektív emlékezet szerint ilyen volt:

37 Foucault szerint a hatalom és a tudás kölcsönösen feltételezi és konstituálja egymást, a szerző megfogalmazása szerint: „... a hatalom kitermeli a tudást (és nem egyszerűen azért részesíti előnyben, mert hasznosságánál fogva alkalmazza); hogy a hatalom és a tudás közvetlenül feltételezi egymást; hogy nincs hatalmi viszony anélkül, hogy ne képződne a tudás korrelatív területe, s nincs olyan tudás sem, amely ne feltételezné, egyszersmind ne képezne hatalmi viszonyokat (Foucault, 1990. 40).

a) a „kivételezés” gyakorlata: a munkahelyi szabály- vagy törvénysértések (lopás, munkahelyelhagyás, hiányzás, színlelt munkavégzés stb.) alkalmával a munkáselittel szemben csupán formális vagy – más alkalmazottakhoz viszonyítva – enyhébb büntetéseket szabtak ki;³⁸

b) A „munkakönnyítés” módszere: az élmunkásokat magasabb jövedelmű munkakörökbe osztották be, előnyösebb munkafeltételeket biztosítottak számukra („feltették őket”, „kiemelték könnyebb munkára”). Az élenjáró fejnőknek összeválogatták a kolhoz legjobban tejelő teheneit, több takarmányt adtak az általuk gondozott állatoknak, máskor egyszerűen csak hozzáírtak papíron a munkateljesítményükhöz („attúl elhúztak, ennek oda írtak”). Az élenjáró gépkocsivezetőknek, sofőröknek és kombájnosoknak adták oda a legjobban fizető feladatokat és utakat; az „egyszerű” kolhoz munkásokhoz képest gyakrabban kaptak új munkagépeket és alkatrészeket;³⁹

c) A nyilvános elismerés és megbecsülés technikája is: az élmunkások megjutalmazásának fontos rituális, szimbolikus eleme volt a nyilvános felmutatás, az „egyéni” munkateljesítmények heroizálása és a lokális faluközösség előtt *példaként* történő beállítása. A munkaversenyek győzteseinek adományozott dísz tárgyak, zászlók, oklevelek, kitüntető címek átadására leggyakrabban a különféle állami ünnepeken (március 1., április 22., május 1., május 9., november 7.) került sor. Előfordult azonban az is, hogy konkrét gazdasági tevékenységek (a fejesi, ültetési, aratási, betakarítási stb. munkák) közben (1. és 2. kép.) tüntették ki őket a saját munkacsoportjuk, illetve a szűkebb munkahelyi közösségük tagjai előtt. A falu főterén dicsérőtáblát állítottak fel számukra, ahol a munkaverseny aktuális eredményeit ábrázoló grafikonok mellett a legkiválóbb dolgozók arcképei egész évben megtekinthetők voltak (3. kép). A nyilvános agitáció és demonstratív megjelenítés efféle formáit a falusi közvélemény egy része megvetéssel fogadta (főleg „magamutogatás”-nak tekintette), ami nemritkán magukban a kitüntetett, megjutalmazott személyekben is a szégyen érzését váltotta ki.⁴⁰

38 „A parasztra ránézett, másokra meg túlnézett”, „... Meg vót neki engedve több minden, nem látta, hogy mit csinál”. „Úgy csináltak, hogy hát behívták az irodába suttyomba, többet ez ne forduljon elő, mehetsz. Mint a milíción: elől beengedik, hátul kiengedik, oszt isten megáldja, megvan a büntetés.” (B. B., 75 éves, magyar férfi, Tiszapéterfalva)

39 „Ha például két söfőr vót, ugyanannyi munkanapja vót mindkettőnek, V. Vilmos kapott ezer rubel, M. Sanyi kapott kétszázat. Hasonlítsd össze. Az is ott dógózott, ez is. Aki az elnök embere vót az évente új autót, traktort kapott. Mit gondolsz, azért mert nagy lumen vót? A többi, például G. Károly a szar autóján dógózott le 40 évet.” (B. F., 65 éves, magyar férfi, Tiszapéterfalva)

40 „Kidicsérték úköt, hogy milyen jó munkások, meg ilyenek. Hát nekem is ott vót egy ilyen nagy fénykép a dicsérő táblára téve, hát mit értem vele? Hát én röhögtem, a többi meg azt mondta te, hát mutogatód magad? Hát mondom, mit csináljak, kitették, hátha tudom, hogy engem azért küld Gergely Pali fényképezni, hogy kitegyenek, nem is mentem vón.” (B. B., 75 éves, magyar férfi, Tiszapéterfalva)

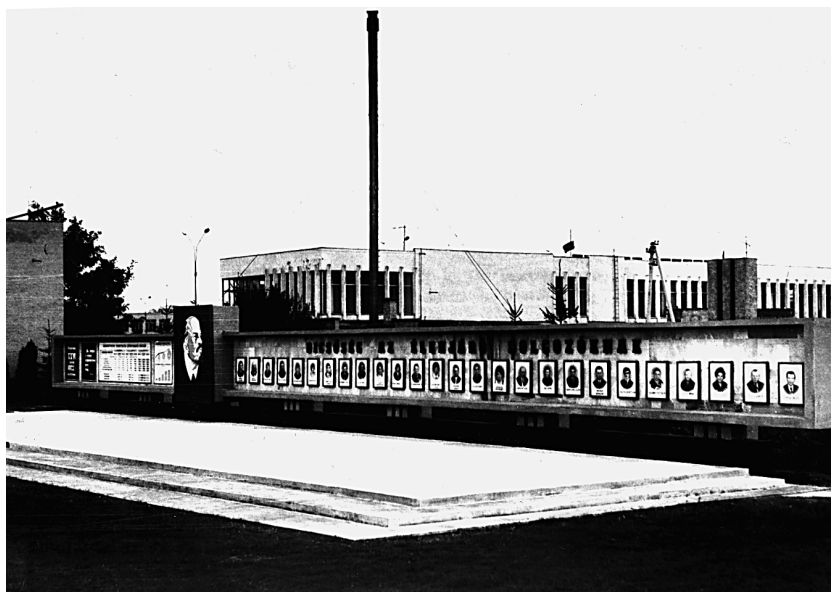
1. kép. *Élenjáró fejőnő kitüntetése a péterfalvi kolhozban*
Picture 1. *Award for the Best Milker Woman Worker in the Collective Farm*
(*Kolkhoz*) in Tiszapéterfalva

Forrás: Tiszaháti Néprajzi Múzeumi Komplexum

2. kép. *A mezőgazdasági brigádkonkurrenciájának győztese (az „ültetőbrigád” legjobb munkása)*
Picture 2. *The Winner of the Competition for Agrarian Brigades*
(*the Best Worker of the Planting Brigade*).

Forrás: Tiszaháti Néprajzi Múzeumi Komplexum

3. kép. Az élenjáró dolgozók dicsérőtáblája (Tiszapéterfalva, 1970).
Az emlékmű felirata: „Dicsőség az élenjáró dolgozóknak”
Picture 3. Plate for the Laudation of Leading-edge Workers.
Inscription on the Memorial: „Glory to the Leading-edge Workers”

Forrás: Tiszaháti Néprajzi Múzeumi Komplexum

Összegezve az elmondottakat és az adott témára vonatkozó korábbi kutatási tapasztalatokat, a hatalom mikroszintű működésének az államszocializmus éveiben egy olyan átfogóbb modellje rajzolódik ki, amelyben a kolhoz munkások túlélési stratégiái (az ellenállástól az aktív együttműködésig terjedő ideáltipikus szerepek) és az azokat minősítő, értékelő és elemző fegyvelmezési és jutalmazási rituálék a mindennapi élet különféle (gazdasági, társadalmi, politikai) szférájában egymás hatásait kölcsönösen korlátozó rendszert alkotnak.

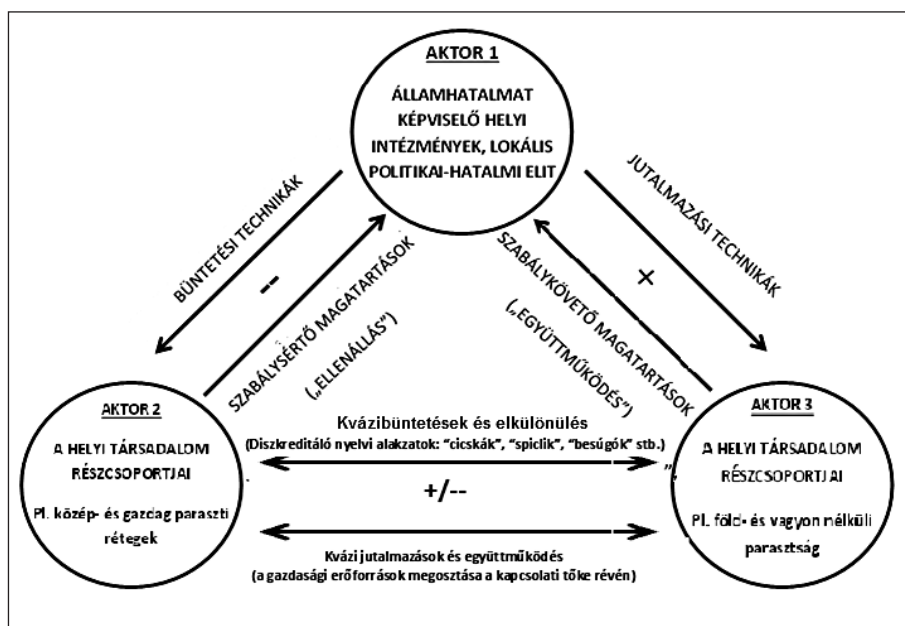
Ebben a rendszerben, amint azt a 2. ábrán is láthatjuk, a lokális társadalmon belüli viszonyokat egyfelől különféle társadalmi aktorok (állami intézmények, vezető beosztású politikai-gazdasági elíttek, a helyi közösség különféle érdek- és részcsoportjai), másfelől az adott szereplők által kialakított stratégiai magatartásformák (pl. együttműködés, ellenállás ideáltipikus formái), harmadrészt pedig az ezeket értékelő, osztályozó, megerősítő fegyvelmezési eljárások (jutalmazási technikák, büntetési mechanizmusok) határozták meg. Az említett komponensek közötti viszonyok és azok együttes, gyakorlati működése leírható egyfajta ökológiai szisztémaként is, amelyben a rendszermodell egyes elemei, vagyis az állam formális és a helyi társadalom informális (népi) intézményei kölcsönösen befolyásolták egymást, illetve szabályozták a diktatórikus

politikai rendszer sajátosságaiból eredő kontrollmechanizmusok túl- és alulműködését, továbbá kiegyenlítették alapvető működési zavarait.

A tanulmányban bemutatott empirikus példákból láthattuk, hogy az államhatalom és annak képviselőiben a helyi gazdasági, politikai elit bizonyos jutalmazási technikákkal konceptualizálta a legitim módon alkalmazható gazdasági, társadalmi, politikai cselekvések körét; analitikus hatalomként osztályozta, értékelt az egyéni magatartásformákat: bizonyos viselkedéseket felmagasztalt, míg a büntetés különféle eljárásaival más cselekvésformákat leértékelte vagy elnyomott. A kommunizmus egalitárius retorikája mögött ezáltal az államilag szervezett egyenlőtlenségek sok tekintetben egy feudális, rendies jellegű rendszere alakult ki, amelynek intézményes fenntartását és funkcionális működtetését az egyik „oldalon” a megbecsülés, az *elismerés politikája*, a különféle kitüntető címek, ajándékok, kedvezmények, privilégiumok adományozása tette lehetővé, a másik „oldalon” ellenben a *lebecsülés, megvetés, a lefokozás különféle hatalmi gyakorlatai* (stigmatizáló címkék, büntetések stb.) teremtették meg.

Ezekre a hatalmi-politikai akciókra a helyi társadalom egyes részcsoportjai eltérő módon reagáltak. A rendszer haszonélvezői (a hivatali nomenklatúra tagjai, a politikai elit, a parasztkáderek, az élmunkások) különféle gazdasági javakhoz és társadalmi erőforrásokhoz (mobilitási lehetőségek, pluszjövedelmek, presztízstárgyak, értékcikkek, kiegészítő jövedelmet biztosító munkák, előkelő társadalmi rang és erkölcsi tőke) jutottak hozzá. Ezek egy jelentős részét normakövető magatartásokkal (gazdasági tervtúlteljesítés, politikai lojalitás, feljelentés, besúgás stb.), más részét illegális eszközökkel (hivatali korrupció, megvesztegetés, visszaélés, lopás stb.) érték el. Ezek egyfelől – a nem piaci gazdasági feltételek között – konstitutív módon járultak hozzá a tervgazdaság stabilitásának fenntartásához, másfelől folyamatosan akadályozták az állami tulajdon monopóliumára épülő gazdasági rendszer működését: ellentmondtak az uralkodó ideológiának, az informalitás intézményein keresztül folyamatosan aláásták a központi államhatalom legitimitását és eredményességét.

A kolhoz szervezeti hierarchiájában alacsonyabb pozíciókat betöltő, kiszolgáltatottabb társadalmi cselekvők (a „kolhozparasztok”, a „munkások”, a „nép”, az „egyszerű kolhozisták”) körében ezek a támogató és normasértő cselekvések (besúgás, feljelentés, túlteljesítés vagy épp ellenkezőleg: lopás, szándékos károkozás, munkafegyelem megsértése, színlelt munkavégzés, hanyag munkavégzés, munkahelyi hiányzás) szintén jellemző szokásgyakorlatok voltak, és lehetővé tették számukra a gazdasági javak informális redisztribúcióját és a magántulajdonhoz való jog szimbolikus kifejezését. Az államhatalom, illetve az azt képviselő helyi bürokratikus-gazdasági elit ezeket a stratégiákat azonban nagyon gyakran a kolhozparasztok egyéni anyagi és humán erőforrásának csökkentésével (a dolgozók pénztökéjének, munkaerejének kisajátításával) próbálta mérsékelni és ellehetetleníteni. Ennek érdekében különféle szankciókkal (fizetés-, munkanap-, százalék- és pótdíjlevonással, a dolgozók munkakörülményeinek és pénzkereseti lehetőségeinek megnehezítésével: fizetett szabadság megtagadása, alacsonyabb munkára történő átvezetés, elbocsátás) és bizonyos jutalmazási technikákkal időről időre „megvédte”, illetve szimbolikusan visszaállította az új tulajdon- és birtokjogi viszonyokat.

2. ábra. A hatalom mikropolitikájának szerkezeti modellje
Figure 2. Structural Model For the Micropolitics of Power

Forrás: a szerző saját szerkesztése, 2018

FORRÁSOK ÉS RÖVIDÍTÉSEK RESOURCES AND ABBREVIATIONS

- NJKHLR = Nagyszőlősi Járás Közigazgatási Hivatalának Levéltári Részlege
- 1961a USZSZK Kárpátontúli terület, Vinohrádovói körzet, Petrovo község „Határőr kolhoz”. A mezőgazdasági artel alapszabályzata. Petrovo.
- 1961b A kolhozvezetőségi tagok határozatainak és kolhozisták általános gyűlésének jegyzőkönyve az 1961. évben. „Határőr” mezőgazdasági artel (kolhoz). Péterfalva. Nagyszőlősi járás.
- 1962 A kolhozvezetőségi tagok határozatainak és kolhozisták általános gyűlésének jegyzőkönyve az 1962. évben. „Határőr” mezőgazdasági artel (kolhoz). Péterfalva. Nagyszőlősi járás.
- 1965 A Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1965. évi munkájáról. „Határőr” mezőgazdasági artel (kolhoz), Péterfalva, Nagyszőlősi járás.
- 1966 A kolhozvezetőségi tagok határozatainak jegyzőkönyve. „Határőr” mezőgazdasági artel (kolhoz). „Nagyszőlősi járás.
- 1967a Beszámoló jelentés a kolhoz vezetőségének munkájáról az 1967-es évben és a kolhozisták közös állásfoglalása. „Határőr” mezőgazdasági artel (kolhoz), Péterfalva, Nagyszőlősi járás.

- 1967b A „Határőr” kolhoz gazdasági adatai az 1961–1967. évre.
- 1968a Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1968. évi munkájáról.
- 1968b A kolhozisták általános közgyűlésének jegyzőkönyve az 1968. évre. „Határőr” mezőgazdasági artel (kolhoz). „Nagyszőlősi járás. Kárpátalja megye,
- 1968c Összesítő jelentés a kolhozvezetőség 1967. évi munkájának elemzéséről és az általános közgyűlés határozatairól. 1968. 9–10.
- 1969a Kolhozvezetőségi tagok határozatainak jegyzőkönyve az 1969. évben. „Határőr” mezőgazdasági artel (kolhoz). Péterfalva, Nagyszőlősi járás, 8.
- 1969b Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1969. évi munkájáról.
- 1969d Levelezés a nagyszőlősi végrehajtó bizottsággal és a területi vezetőséggel és másokkal az építkezésről, a terv teljesítéséről és egyéb kérdésekről az 1968. évben. „Határőr” mezőgazdasági artel (kolhoz). „Nagyszőlősi járás.
- 1970a. Összeírás a káderek számáról és minőségi összetételéről az 1970. évre. „Határőr” Kolhoz. Nagyszőlősi járás. Kárpátalja megye.
- 1970b A „Határőr” kolhoz 1970. évi számviteli jelentése.
- 1970c Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1970. évi munkájáról. 8.
- 1970d Kolhozvezetőségi tagok határozatainak és a kolhozisták általános gyűlésének jegyzőkönyve az 1970. évben. I. kötet. „Határőr” mezőgazdasági artel (kolhoz). Péterfalva, Nagyszőlősi járás, 65.
1973. Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1970. évi munkájáról. „Határőr” mezőgazdasági artel (kolhoz), Péterfalva, Nagyszőlősi járás.
1973. Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1973. évi munkájáról. Határőr” mezőgazdasági artel (kolhoz), Péterfalva, Nagyszőlősi járás.

TtREL = Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár

I.8.C.6-7 – A tiszapéterfalvi református egyház rövid története

KTÁL =Kárpátaljai Területi Állami Levéltár

Fond 1, opisz 1, ügyirat 75 – Az UKP KB különleges osztálya, jegyzőkönyvi részlege. Gyorsirat. 6. számú jegyzőkönyv a kárpátaljai területi pártaktíva gyűléseiről.

Fond 1, opisz 1, ügyirat 121 – Az UK(b)P statisztikai kimutatása a pártszervezetek számbeli összetételéről és mozgásáról, a felvett tagok és tagjelöltek összetételéről, társadalmi helyzetük és foglalkozásuk szerinti mellékletekkel.

Fond 1, opisz 1, ügyirat 147 – Szervezés-irányítás (információs részleg). Információk, igazolások az UK(b)P Szolyvai, a Nagyszőlősi, Técsői és a Huszti körzetében a tömegszervezeti és a belső pártmunka állapotáról.

Fond 454, op. 11, ügyirat 127– Az UKP Nagyszőlősi Járási Bizottsága. Szervezési osztály. Adatok a kommunista munka élenjárói címet viselő kollektívák versenyéről.

Nagyiványi-Fekete M., Kresz M.&Göntér Zs. (1943–1944). *Tiszabáti települések háztartási adatlapja* (kézirat). Budapest: Néprajzi Múzeum Etnográfiai Adattár, EA 4588.

A mezőgazdasági artelel alapszabályzat-mintája. Elfogadta a rohammunkás kolhozisták második össz-szövetségi kongresszusa, jóváhagyta 1935. év február hó 17-én az SZSZKSZ Népbiztosainak Tanácsa és a SzK(b)P Központi Bizottsága. (1948). Uzshorod: Területi könyv- és újságkiadó.

A Munka Vörös Zászló Rendjeles Határőr Agrárcég Kolhoz (Ism.) (1988). Ungvár: Kárpátontúli Területi Agráripari Bizottság.

Про наділення землею безземельних та малоземельних селян, робітників і службовців Закарпатської України : декрет НРЗУ № 7 від 29 листоп. 1944 р (7. számú dekrétum a föld felosztásáról a földnélküli és a kis földterülettel rendelkező falusiak, valamint Kárpátontúli Ukrajna hivatalnokai között. 1944. november 29.) Visznik Národnoji Rádé ZákárpátszkojiUkráiné (Вісник Народної Ради Закарпатської України), (1), 5.

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. Apor B. (2008). Hagiográfia és kommunista vezérkultusz. Rákosi Mátyás életrajzai. In Horváth S. (szerk.), *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában* (132–153. o.). Budapest: Nyitott Könyvműhely.
2. Baković, N. (2015). “No One Here is Afraid of Blisters or Work!” Social Integration, Mobilization and Cooperation in Yugoslav Youth Brigades. The Example of Čačak Region Brigades (1946–1952). *The Hungarian Historical Review*, 4(1), 29–55.
3. Bartha E. (2017). A munkástörténet-írás új perspektívái. Bevezető. In Bartha E. & Bezsényi T. (szerk.), *Egy másik Kelet-Európa. Munkás- és társadalomtörténeti tanulmányok Mark Pittaway emlékére* (7–25. o.). Budapest: ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék.
4. Bódy Zs. (2004). Struktúrák és tapasztalatok. Politikai hatalom és társadalom az NDK társadalomtörténet-írásában. *Századvég*, 9(32), 3–36.
5. Boldizsár M. (1993). *Zákárpátyá mizs dvomá szvitovimi vijnámi: Máteriáli do isztoriji szuszpilno-politicsnih vidnoszen.* (Закарпаття між двома світовими війнами: Матеріали до історії суспільно-політичних відносин.) Ungvár: Boldizsár M. (magánkiadás).
6. Borbély S. (2015). Informális gazdasági stratégiák a magyar–ukrán határvidéken. In Turai T. (szerk.), *Hármas határok néprajzi értelmezésben* (217–245. o.). Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
7. Borbély S. (2016). A szovjet politikai diktatúra által konstituált történeti múlt – a lokális időtapasztalat intézményes átalakítása Kárpátalján, az 1960–1980-as években. *Múltunk*, 2, 187–224.
8. Borbély S. (2018). Fegyelmezési technikák és adaptációs mechanizmusok Kárpátalja határvidéki régiójában. *Korall*, 19(71), 149–174.
9. Bottoni, S. (2006). Integrálódó kisebbség? In Simon A. & Bárdi N. (szerk.), *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében* (385–404. o.). Somorja–Samorin: Fórum Kisebbségkutató Intézet.
10. Bottoni, S. (2008). *Sztálin a székeleyknél.* Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó.

11. Boym, S. (1994). *Common Places: Mythologies of Everyday Life in Russia*. Cambridge: Harvard University Press.
12. Davies, S. & Harris, J. (szerk.) (2005). *Stalin: A New History*. Cambridge, Cambridge University Press.
13. Dupka Gy. (1993). *Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól (1944–1946)*. Ungvár–Budapest: Patent–Intermix.
14. Esser, H. (2008). The Two Meanings of Social Capital. In D. Castiglione, J. W. Van Deth, & G. Wolleb (szerk.), *The Handbook of Social Capital* (22–49. o.). Oxford: Oxford University Press.
15. Fedinec Cs. (2009). Milyen legyen a ruszin autonómia? A kárpátaljai vajdaság ügye. *Magyar Kisebbség: Nemzetpolitikai Szemle*, 14(1–2), 106–120.
16. Fedinec Cs. (2010). Magyar nemzeti pártok és társadalmi egyesületek Kárpátalján. In Fedinec Cs. & Vehes M. (szerk.), *Kárpátalja 1919–2009, történelem, politika, kultúra* (79–90. o.). Budapest: Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete.
17. Fitzpatrick, S. (1979). Stalin and the Making of a New Elite, 1928–1939. *Slavic Review*, 38(3), 377–402.
18. Fitzpatrick, S. (1996). Signals from Below: Soviet Letters of Denunciation of the 1930s. *The Journal of Modern History*, 68(4), 831–866.
19. Fitzpatrick, S. (1999). *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford: Oxford University Press.
20. Foucault, M. (1990). *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
21. Gross, J. T. (1984). Social Control under Totalitarianism. In D. Black (szerk.), *Toward a General Theory of Social Control II*. (114–122. o.). London: Academic Press.
22. Gyáni G. (2003). Paraszt: mit jelent és mi jelentésének a határa? *Századvég*, 3(29), 71–76.
23. Gyekiczky T. (1989). *A fegyelem csapdájában: munkafegyelmi kampányok társadalmi hatásának elemzése*. Budapest: MTA Szociológiai Intézete.
24. Hann, C. (2004). Két tudományág összemosódása? Néprajz és szociálintropológia a szocialista és posztoszocialista időszakokban. In Borsos B., Szarvas Zs., & Vargyas G. (szerk.), *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititiig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére I.* (45–63. o.). Budapest: L'Harmattan.
25. Harcsa I. (2003). Paraszttalanítás – egy fogalom születése. *Századvég*, 3(29), 77–85.
26. Hessler, J. (2004). *A Social History of Soviet Trade: Trade Policy, Retail Practices, and Consumption, 1917–1953*. Princeton: Princeton University Press.
27. Horváth S. (2004). *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet.
28. Horváth S. (2006). A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. *Századvég*, 11(40), 3–30.
29. Horváth S. (2009). *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.
30. Horváth S. (2015). Life of an Agent: Re-Energizing Stalinism and Learning the Language of Collaboration after 1956 in Hungary. *Hungarian Historical Review*, 4(1), 56–81.

31. Horváth S., Majtényi Gy. & Tóth E. Zs. (1997). A magyarországi élmunkás- és sztahanovista kitüntetés. *Turul*, 70(1–2), 29–42.
32. Horváth S. (szerk.) (2008). *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.
33. Ispán, Á. L. (2014). „Ha nem segítenek, Kádárnak írunk!” A Népi Ellenőrzési Bizottsághoz írt közérdekű bejelentések és panaszlevelek. *Ethno-Lore* 31, 145–200.
34. Jávor I. (2015). Szervezeti hatalmi struktúrák – korrupciós rendszerek. Empíria és elmélet. *Szociológiai Szemle*, 25(1), 2–38.
35. Kornai J. (2012). *A szocialista rendszer*. Pozsony: Kalligram Kiadó.
36. Korszun, O. M. (2014). *Kolektivizacija v Zakarpattyi: politichnyta administrativnyi zahodiprimusovogovplivu na seljan. 1944–1955.* (Колективізація в Закарпатті: політичні та адміністративні заходи примусового впливу населення. 1944–1955.) Ungvár: Kárpáti Kiadó.
37. Kovách I. (2003a). A magyar társadalom „parasztalanítása” – európai összehasonlításban. *Századvég*, 2(28), 28–41.
38. Kovách I. (2003b). Parasztalanítás: kérdőjelek és válaszok. Válasz Harcsa Istvánnak, Laki Lászlónak, Gyáni Gábornak és Benda Gyulának. *Századvég*, 4(30), 105–108.
39. Körösenyi A., Tóth Cs. & Török G. (2003). *A magyar politikai rendszer*. Budapest: Osiris Kiadó.
40. Laki L. (2003). Törés és folyamatosság. *Századvég*, 3(29), 87–92.
41. Levi, G. (2000). A mikrotörténelemről. In Sebők M. (szerk.), *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok* (127–146. o.). Budapest: Replika Kőr.
42. Lüdtke, A. (2003). Anyagiség, hatalom-vágy és a felszín varázsa. Az „Alltagsgeschichte”-perspektíváról. *Aetas*, 18(1), 147–156.
43. Lüdtke, A. (szerk.) (2016). *Collusion and Evasion: Mass Dictatorship and Everyday Life*. New York: Palgrave Macmillan.
44. Makara, M. P (2003). Vsztanovlennyáná Zakarpattyi Rágyánszkoj politicsnoi szisztymei (Встановлення на Закарпатті Радянської політичної системи). In Prihogyko, V. P., Makara, M. P. & Lengyel, M. A. (szerk.), *Náriszi istoriji Zakarpattyá (1946–1991)* (35–72. o.). Ungvár: Vid-vo „Zákárpátyá”.
45. Majtényi Gy. (2003). Ön-fejűség. A másik Németország történelme. *Aetas*, 18(1), 142–148.
46. Majtényi Gy. (2005). *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*. Budapest: Gondolat Kiadó–Magyar Országos Levéltár.
47. Majtényi Gy. (2015). „De elmehet a Kádár Jani a picsába!” Reziliencia az államszocializmusban. *Replika*, 94, 92–112.
48. Miscsanyin, V. V. & Zsulkánics N. M. (2003). Pocsátok vidrodzsennjá ágrárnoho szektoru oblásztyi: kollektivizácijá tá jiji szociáljno-ekonomicsnyi naszlidki. (1945–1950). (Початок відродження аграрного сектору області: колективізація та її соціально-економічні наслідки [1945–1950]). In Prihogyko, V. P., Makara, M. P. & Lengyel, M. A. (szerk.), *Náriszi istoriji Zakarpattyá (1946–1991)*. Ungvár: Vid-vo „Zákárpátyá”.
49. Nagy N. (2013). *A cserevilágtól a padlássöpprésig: falusi hétköznapiak a beszolgáltatás éveiben*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.

50. Oficiszkiy, R. (2010). Mezőgazdaság. In Fedinec Cs. & Vehes M. (szerk.), *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra* (274–286. o.). Budapest: Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete.
51. Oláh S. (1996). Elitrekrutáció a szocializmusban. A falusi adminisztratív elit. *Társadalmi Szemle*, 51(12), 21–33.
52. Ö. Kovács J. (2003). A társadalomtörténet németországi útjai. In Bódy Zs. & Ö. Kovács J. (szerk.), *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek* (167–186. o.). Budapest: Osiris Kiadó.
53. Ö. Kovács J. (2004). Egy politikai diktatúra társadalmi korlátai. Jelenkor-történeti kutatások az NDK-ról. *Korall*, 5(15–16), 179–204.
54. Ö. Kovács J. (2008). Az erőszak történelmi értelmezéséről. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica*, 13(1), 97–108.
55. Ö. Kovács J. (2012). *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete*. Budapest: Korall Kiadó.
56. Ö. Kovács J. (2017). Földindulás. A lepezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben. In Csikós G., Kiss R. & Ö. Kovács J. (szerk.), *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon a második világháború végén* (19–68. o.). Budapest: MTA BTK–NEB.
57. Papakin G. V. (2014). Dzszerlá z isztoriji OUN rágyánszkocho pohodzsennyá: chemá klászifikáciji, zmisztová sztoroná. (Джерела з історії ОУН та УПА радянського походження: схема класифікації, змістова сторона.) *Український історичний журнал*, 5, 174–190.
58. Papp, J. (2015). Forradalom vagy szovjetizáció? Magyarország a II. világháború után (1944. szeptember–1947. szeptember). *Eszmélet*, 27(107), 94–108.
59. Pogrebnjak, P. L., Fedan, V. I. & Kolomijec J. P. (szerk.) (1972). *Primirne polozsennja pro osnovni funkciji kerivnih pracivnikov i specialistiv kolgospu*. Kijev.
60. Refergyer J. (1950). Szocialista munkaverseny Ukrajnában az első sztálini ötéves terv idején. *Történettudományi Értesítő*, 1(10–12), 1–36.
61. Revel, J. (1996). A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. *Aetas*, 11(4), 217–237.
62. Scott, J. C. (1985). *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven–London: Yale University Press.
63. Scott, J. C. (1989). Everyday Forms of Resistance. *Copenhagen Journal of Asian Studies*, 4(89), 33–62.
64. Siegelbaum, L. H. (1990). *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR 1935–1941*. Cambridge: Cambridge University Press.
65. Szekeres A. (1999). Mikrotörténet és általános történeti tudás. *Századvég*, 15(4), 3–16.
66. Szijártó M. I. (2014). *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. Budapest: L'Harmattan.
67. Szöllősy Z., Jánki Gy. & Thirring L. (szerk.) (1939). *Az 1938. évi felvidéki nép-, földbirtok- és állatösszeírás. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal*. Budapest: Atheneum Nyomda.

68. Tóth E. Zs. (2010). *Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.
69. Valuch T. (2006). *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Budapest: Corvina.
70. Valuch T. (2013). *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest: Napvilág Kiadó.
71. Varga Zs. (2015). Földreformok a II. világháború után Közép- és Kelet-Európában. *Történelmi Szemle*, 57(4), 583–605.